

ՄԵԾՆ ԲԲԻՏԱՆԻԱ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆՌԵՆՈՎ 1945ԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՁՔԸ

ԲԲԻՏԱՆԱԿԱՆ ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹ ՄԸ

ԶԱԻՔՆ ՄՍԼՐԼԵԱՆ

1945 թուականի սկիզբներուն, Ստալինկրատի եւ էլ Ալամէյնի ճակատամարտերուն պարտուած երրորդ Ռայխը, Արեւմտեան Դաշնակցներու նորմանտի ցամաքահանումէն ետք տակաւին կը տոկար, թէեւ իր ճակատագիրը վճռուած էր արդէն: Արտէնի գերմանական վերջին յարձակողականին ալ ճախողութենէն ետք, միայն քանի մը ամիսներու հարց էր Նացի Գերմանիոյ անձնատուութիւնը: Դաշնակցները արդէն կը ծրագրէին յետ—պատերազմեան կարգիճակը Եւրոպայի եւ կազմութիւնը Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան: Կը գումարուէր Եալթայի խորհրդագողովը Ստալինի, Ռուզվելթի եւ Չըրչիլի մասնակցութեամբ, 4էն 11 Փետրուար 1945ին:

Խորհրդային Միութիւնը, որուն Կարմիր Բանակը հասած էր Պերլինի դրաներուն եւ գրաւածունացիլուծէն ազատած էր Արեւելեան Եւրոպայի երկիրները, պատերազմին տուած էր 20 միլիոն զոհ: Խորհրդային Միութիւնը, բաց աստի, 128 միլիար տոլարի վնաս կրած էր ստացուածքներու կորուստով, ներառեալ՝ 1700 քաղաքներու, 70,000 գիւղերու եւ աւաններու, 31,000 գործարաններու, 84,000 դպրոցներու, եւ 40,000 մղոն չոգեկառքի գիծերու, 7 միլիոն ձիերու, 17 միլիոն առջարագութիւն, 20 միլիոն խոզերու կորուստէն զատ¹: Այս կլոր թիւերով տրուած կորուստները Խորհրդային Միութեան ընդհանուր ստացւածքին մէկ քառորդն էին: Խորհրդային Միութեան ղեկավարութիւնը իրեւ պատերազմի զվահաւոր յաղթականներէն մին, ամէն ջանք կը թափէր որպէս յաղթանակի պտուղ առաւելագոյնը քաղելու, մանաւանդ՝ սրբագրելու եւ ընդարձակելու իր սահմանները, յատկապէս Համաշխարհային Ա. պատերազմին Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ու ապա Ռուսիոյ քաղաքացիական պատերազմին պատճառաւ իր կորսնցուցած հողամասերուն տիրանալու, վերահաստատել փորձելով նախքան 1914ի Ռուսական կայսրութեան պետական սահմանները: Աւելին, ան կ'ուզէր իր քաղաքական ազդեցութեան ենթարկել Արեւելեան Եւրոպայի երկիրները, օգտուելով այդ երկիրները նացի լուծէն ազատագրելու համար հոն հասած Խորհրդային բանակի ներկայութենէն: Առաւել ԽՍՀՄ կը

փորձէր Պարսկաստանի Հիւսիսային մասին մէջ քրտական եւ ազերիական պետութիւններ ստեղծել, կրկին օգտուիլ փորձելով Կարմիր Բանակի այդ շրջանը գտնուելէն:

Այսպէս, Խորհրդային Միութիւնը վերատիրացաւ, նախապէս ցարական Ռուսիոյ ենթակայ, իսկ 1918—1939 իրենց անկախութիւնը պահած պալթեան երկրներուն՝ Լիթուանիոյ, Լատվիոյ եւ Էստոնիոյ, որոնք խորհրդային հանրապետութիւններ դարձան: Ֆինլանտայի հետ 1944ին կնքուած զինադադարի համաձայնութեամբ վերահստատուեցան Ֆինլանտա—Խորհրդային Միութիւն 1940ի սահմանները եւ այսպիսով Խորհրդային Միութեան անցան Փեցամօ եւ Արեւելեան Քարելիոյ մէկ մասը: Երեք մեծերու՝ Ռումանիոյ հետ 1944ին ստորագրած զինադադարի համաձայնութեամբ Խորհրդային Միութիւն Ռումանիային ստացաւ Պեսարապիոյ եւ Հիւսիսային Պուրովինայի հողամասը: Եալթայի խորհրդաժողովին որոշուեցաւ որ Խորհրդային Միութեան եւ Լեհաստանի սահմանը ըլլայ 22 Յունիս 1941ի Խորհրդային Միութիւն — Լեհաստան սահմանը, այսինքն նախապատերազմեան Լեհաստանի արեւելեան շրջաններու ընդարձակ հողամասեր մնացին Խորհրդային Միութեան: Պարտուած Գերմանիոյ Արեւելեան Փրուսիոյ հողամասին չուրջ կէսը՝ Քէօնիկզպըրկ քաղաքն իր շրջակայ տարածութիւններով, անցաւ Խորհրդային Միութեան. Զեխտուլովաքիան Խորհրդային Միութեան զիջեցաւ ենթա—Քաղաքաթեան շրջանը: Իսկ Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, Փոցտամի խորհրդաժողովին (17 Յուլիս—2 Օգոստոս 1945) ետք, Խորհրդային Միութիւնը 8 Օգոստոսին, Ճափոնի դէմ մղուող պատերազմին մտաւ, Մանչուրիա ներխուժելով, երբ Մ. Նահանգներու յաղթանակը արդէն ապահովուած էր, աթոմական ոռումին Հիրոչիմայի վրայ, 6 Օգոստոս 1945ին գործած աւերով: Դարասկիզբի Ռուս—Ճափոնական պատերազմին հետեւանքով Ռուսիոյ կորմնցուցած Հարաւային Սահալին կղզին, առաւել Քուրիլեան կղզիները, կցուեցան Խորհրդային Միութեան: Կը մնալ վերադաւնալ նախկին Ռուսական կայսրութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան 1914ին ունեցած պետական սահմաններուն: Ահա այս ծիրէն ներս նկատելու է Խորհրդային Միութեան պահանջը Կարս—Արտահանին: Թերեւս կար միտում մը գոհացնելու ի. Միութեան բաղկացուցիչ հանրապետութիւններէն Ռուսիան, Ուքրանիան, Պելոտուսիան, Մոլտավիան, Հայաստանը, Վրաստանը ու Ազրպէյճանը որոնց զօրաբաժինները կուռած էին նացի գերմանիոյ դէմ մեծաթիւ զոհեր տալով:

Խորհրդային Միութիւնը արդար պատճառ ունէր Թուրքիոյ դէմ քայլեր առնելու: Արդարեւ, թէեւ Թուրքիան Համաշխարհային Բ. պատերազմին պաշտօնապէս ինքզինք չէզոր յայտարարած էր, խորքին մէջ կը վարէր կեղծապատիր քաղաքականութիւն մը: Նացի Գերմանիոյ՝ Խորհրդային Միութեան վրայ ուխտադրութ նախայարձակումէն չորս օրեր առաջ Թուրքիա եւ Գերմանիա 18 Յունիս 1941ին կնքած էին բարեկամութեան դաշնագիր: Պատերազմին շրջանին Թուրքիա ոչ միայն արտօնեց գերման եւ իտալական ռազմանաւերու մուտքը Սեւ Ծով, այլև Խորհրդային Միութեան տկարութեան օրերուն մեծապէս շահագրգուեցաւ Գերմանիոյ գաղտնաբար կատարած խայծին թէ Խորհրդային Միութենէն որոշ «Թուրքերէ բնակուած» հողամասեր կընային առա-

չարկուիլ թուրքիոյ, եթէ թուրքիան Գերմանիոյ կողմը դիրքորոշուէր²: Թուրքիան ոչ միայն ուրախ էր որ Գերմանիա Խորհրդային Միութեան վրայ յարձակած էր, այլեւ սկսած էր բացայատօքն քաջակերել փան-թուրանականները, եւ զօրք կեղրոնացնել Խորհրդային Միութեան սահմանը: 1941-42 թուական-ներուն Լենինականի, Իգտիրի, Ախալքալաքի եւ Պաթումի ուղղութիւններով ստեղծուած էր թրքական յարձակման իրական վտանգ³: 1942ի ամրան, երբ Կովկասի պաշտպանողական մարտերը սկսան ընդդէմ գերման յարձակողականին, թուրքիա կը սպասէր Գերմանիոյ յաղթանակին որպէսի ներկուժէր Անդրկովկաս, ընդ որում՝ Խորհրդային Հայաստան: Հայութեան համար այդ ներխուժումը կը նար նշանակել 1915-23ի ցեղասպանութեան ամրողացումը⁴:

Ցետ-պատերազմեան գերման վաւերաթուղթերէն յայտնի եղաւ թէ թուրքիա ծրագրած էր Խորհրդային Միութեան վրայ յարձակիլ կովկասեան ճակատէն, Պաքուն գրաւելու նպատակով, 1942ի Նոյեմբերին, անգամ մը որ Գերմանիան յայտարարէր Ստալինկրատի անկումը⁵:

Արդարեւ, 1942ի աշնան, թրքական 26 գորաբաժիններ, շուրջ մէկ միլիոն զինուորներով, կերպոնացան Խորհրդային-թրքական անդրկովկասեան սահմանի երկանքին, ակնկալելով որ Ստալինկրատը իյնար⁶: Խորհրդային Միութիւնը հարկադրաբար Անդրկովկասի մէջ բաւականաչափ զինուորական ուժ պահեց, մինչ այլ ճակատներու վրայ անոնց կարիքը ունէր: 1943ի Փետրուարին Գերմանիա անձնատուր եղաւ Ստալինկրատի մէջ:

Ճակառակ Խորհրդային Միութեան Ստալինկրատի մէջ եւ այլ ճակատներու վրայ արձանագրած յաջողութիւններուն, թուրքիա Մայիս-Յունիս 1944ին կ'արտօնիչ գերման ռազմանաւերու Սեւ ծով անցքը, քրոմ կը հայթայթէր Գերմանիոյ, տուն տալով Խորհրդային Միութեան բոլորքագիրերուն:

Արեւմտեան Դաշնակիցներու նորմանստիի յաջող ցամաքահանումէն եւ կարմիր Բանակի արձանագրած նոր նուածումներէն ետք, թուրքիա 2 Օգոստոս 1944ին խզեց Գերմանիոյ հետ իր յարաբերութիւնները, բայց պատերազմի չմտաւ, եւ այս՝ ճակառակ ճնշումին Դաշնակիցներու, որոնք այս հարցը քննած էին Թէհրանի խորհրդաժողովին (28 Նոյեմբեր-1 Դեկտեմբեր 1943):

Եալթայի խորհրդաժողովին երբ կը քննուէր ՍԱԿի անդամակցութեան հարցը եւ որոշուած էր իբրեւ հիմնադիր անդամ ընդունիլ Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած երկիրները, Զըրչիլի պնդումով Ստալին տեղի տուած էր, յայտնելով որ եթէ մինչեւ Փետրուար 1945ի գերջը, թուրքիա Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարէ կը նայ ՍԱԿի հիմնադիր անդամ ըլլալ⁷: Ա.Մ.Ն. եւ Մեծն Բրիտանիա համոզեցին թուրքիան. վերջինս միայն 23 Փետրուարին Գերմանիոյ եւ Ճափոնի դէմ պատերազմ յայտարարեց, եւ ՍԱԿի հիմնադիր անդամ եղաւ:

Խորհրդային Միութիւնը իսկապէս նեղուած պատերազմի ընթացքին թուրքիոյ կողմէ Սոնթրէօի նեղուցներու վերաբերեալ համաձայնագիրը ի նպաստ Գերմանիոյ խախտելէն եւ այլ ճակա-խորհրդային քայլերէն, եւ հետամուտ պատերազմի վերջին շրջանի խորհրդային ընդհանուր քաղաքականութեան ծրագիրներուն՝ Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար

Վ. Մոլոթովի բերնով, Մոսկուայի մօտ թուրք գեսպան Սելիմ Սարփէրին, 19 Մարտ 1945ին, յայտնեց թէ՝ Խորհրդային Միութիւնը մտադիր է չեղեալ համարել 1925 թուականին թուրքիոյ հետ ստորագրած ոչ-յարձակողական եւ բարեկամութեան դաշնագիրը, զայն ժամանակավէպ նկատելով ու նոր քաղաքական դաշնք մը պահանջեց: Թուրքիա իր պատրաստակամութիւնը յայտնեց քննարդաշնքի բերու խորհրդային որեւէ առաջարկ՝ նոր դաշնագրի մը կնքումին համար⁷:

Գերմանիոյ դէմ պատերազմի յաղթական աւարտէն կարճ ժամանակ ետք, 20 Մայիսին Խորհրդային Միութիւնը խզեց թուրք-խորհրդային դաշնագիրը: Իսկ 7 Յունիսին Մոլոթով գեսպան Սարփէրին յայտնեց թէ Խորհրդային Միութիւն կը փափաքի վերատեսութեան ենթարկել երկու պետութիւններուն միջեւ եղած սահմանագիծը կարսի եւ Արտահանի շրջանին մէջ եւ վերատեսութեան ենթարկել Մոնթրօէի համաձայնագիրը⁸: 18 Յունիսին Մոլոթով Սարփէրի յայտնեց թէ, նոր «գործակցութեան եւ դաշնակցութեան», դաշնագիր մը պէտք է գոյացնէին 7 Յունիսին առաջարկուած կէտերուն հիմամբ, աւելցնելով թէ Խորհրդային Հայաստան հողի կարիք ունի⁹: 22 Յունիսին Խորհրդային Միութեան Անքարայի մօտ դեսպան Վինոկրատովը, Փոցտամի խորհրդաժողովէն քանի մը շաբաթ առաջ, թրքական կառավարութեան յայտնեց թէ Խորհրդային Միութիւնը պատրաստ է նոր բարեկամութեան դաշնագիր մը կնքելու թուրքիոյ հետ՝ եթէ նեղուցներու վերահսկողութեան վերաբերեալ Մոնթրէօի համաձայնագիրը, ըստ որոշ պահանջներու, վերատեսութեան ենթարկուէր եւ եթէ Կարս, Արդուին եւ Արտահան Խորհրդային Միութեան վերադարձուէին¹⁰: Ըստ թուրք հեղինակ Ալթան Տելիորմանի՝ Վինոկրատով նշած է թէ այդ հողերը պէտք են ոչ թէ Խորհրդային Ռուսիոյ այլ Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան, քանի որ ան շատ փոքր է տարածութեամբ¹¹:

Փոցտամի խորհրդաժողովի նախօրեակին, 16 Յուլիս 1945ին բրիտանական արտաքին գործոց նախարար Էնթրնի իտըն եւ խորհրդային արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով զրոյց մը կ'ունենան Խորհրդային Միութեան հողային պահանջի հարցով: Ըստ պաշտօնական ատենագրութեան, Մոլոթով ըսած է: «1921 թուականին թուրքերը օգտուեցան այն իրողութենէն, որ Խորհրդային Միութիւնը թոյլ էր եւ խլեցին Խորհրդային Հայաստանի մէկ մասը: Սովետական Միութեան հայերը վիրաւորուած կը զգան: Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով՝ խորհրդային կառավարութիւնը հարց յարուցաներ է օրինական եղանակով վերադարձնել Խորհրդային Միութեան պատկանող հողամասերը»¹²:

Փոցտամի խորհրդաժողովի 22 Յուլիսի նիստին Ստալին, Զըրչիլ եւ թուրմըն քննեցին Խորհրդային Միութեան հողային պահանջները թուրքիայէն: Հոն Մոլոթով յայտնեց թէ թուրքիայէն առաջարկ եկած էր նոր դաշնք կնքելու եւ Խորհրդային Միութիւն պայման դրած էր որ թուրքիոյ հետ իր սահմանագիծը, որ անարդար էր, փոխուէր քանի 1921 թուականին Խորհրդային Հայաստանէն եւ Խորհրդային Վրաստանէն անջատուեր էին Կարսի, Արտահանի եւ Արդուինի մարզերը եւ այդ հողամասերը պէտք էր վերադարձուէին իրենց տէրերուն¹³: 23 Յուլիսին ալ Ստալին իր կարգին աւելցուցած էր «թուրքերուն վախը կը ծնէր ճշդումէն այն սահմաններուն, որոնք գոյութիւն ունէին

ցարական կառավարութեան օրերուն [այսինքն 1914ի պետական սահմանները – Զ.Մ.], յայտնելով թէ ինք նկատի ունէր Կարսը՝ որ նախապէս մաս կը կազմէր Հայաստանին եւ Արտահանը՝ որ նախապէս ենթակայ էր Վրաստանին»։ Անդրադարձ եղած էր նաև նեղուցներու հարցին։ Ստալին եզրակացուցած էր թէ եթէ թուրքերուն ընդունելի չէին ասոնք, իրենք պիտի լրէին դաշնագրութեան մը հարցը¹⁴։

Էջմիածնի ազգային–եկեղեցական ժողովէն (16–26 Յունիս 1945) սկսած, համայն հայ սփիւռքը իր կուսակցութիւններով եւ այլազան կազմակերպութիւններով, յուշագիրերով եւ հրապարակային միթինկներով, կը պահանջէր Թուրքիոյ Կողմէ բռնագրաւուած հայկական հողերուն կցումը Խորհրդային Հայաստանին, յաճախ Կարս–Արտահանի պահանջն անդին անցնելով եւ պահանջելով Ուլիսընեան սահմաններով ճշդուած բռնագրաւեալ Արեւմտեան Հայաստանի կցումը Խորհրդային Հայաստանին։

Երբ 7 Սեպտեմբեր 1945ին, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Գերագոյն Մարմնին կողմէ յուշագիր մը ներկայացուցաւ բրիտանական արտաքին գործոյ նախարարին, նմանակը այն յուշագիրերուն զորս Մարմինը յանձնած էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Խորհրդային Միութեան, Ֆրանսայի եւ Չինաստանի արտաքին գործոց նախարարներուն, Հինգերու Խորհրդուի ժողովի նախօրեակին, Լոնտոն 20 Սեպտեմբերին վճռեց «նոյնիկ ստացումը նշող ոչ մէկ պատասխան պէտք է ըլլայ, բայց թերեւս մենք պէտք է պատրաստուինք լսելու այս հարցին արծարծումը յառաջիկայ խորհրդաժողովին»¹⁵։

Յուշագիրին գլխաւոր կիցը հետեւեալ էր. «Ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայերուն միջեւ բացարձակ միաձայնութիւն կը տիրէ այս կենսական հարցի մասին եւ անոնք վստահօրէն կը յուսան եւ կ'ակնկալեն նորին վեհափառութեան կառավարութիւնը [այսինքն Մեծն Բրիտանիան–Զ.Մ.] եւ [Ամերիկայի] Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը յարմար պիտի դատեն կատարեալ համաձայնութեամբ շարժիլ Խորհրդային Միութեան կառավարութեան հետ, երբ այս վերջինս պահանջներկայացնէ թրքական նահանգները միացնելու սահմանակից Խորհրդային Հայաստանին։ Այն ատեն, այս վերջինս պիտի դառնայ, – ինչպէս բոլոր հայերու ծերմ բաղձանքն է, – հողային տեսակէտով ամբողջական եւ անբաժանելի պետութիւն մը՝ Սովետական Հնկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան մէջ»¹⁶։

Ֆորէյն Օֆիսի ատենագրութեան մէջ կը նշուի թէ պէտք է հայկական յուշագիրը արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին բրիտանական պատուիրակութեան թղթածրարին մէջ դրուի, քանի «գլխաւորար կարեւոր է Թուրքիոյ նկատմամբ»¹⁷. Պաշտօնատար մը ատենագրութեան մէջ գրած է «ԱՄՆի մէջ հայկական կազմակերպութիւն մը [այս] նիւթին վրայ յուշագիր մը դրկած էր [ԱՄԿի հիմնադիր] Սան Ֆրանսիսկոյի խորհրդաժողովին, բայց ոչ մէկ ուշադրութիւն տրուած էր. Մենք խորհրդային կառավարութեան ըսած ենք թէ չենք վաւերացներ այս պահանջները դնելու իրենց ձեւը, եւ Փոցտամի մէջ զգացուած էր թէ խորհրդային կառավարութիւնը հաւանօրէն միայն, զօրաւրապէս պիտի թելադրէր ասոնք իրը Թուրքիոյ հետ իր զինակցութեան նախա-

պայման, եթէ Թուրքիան ուզէր [զինակցութիւն մը]: Թուրքական կառավարութիւնը անկից ետք յայտնած էր թէ չ'ուզեր, գէթ թելադրուած գինով: Խորհրդային մամուլին ու ձայնասփիւրին մէջ քարոզութիւնը շարունակուած է, բայց հարցը անգամ մըն ալ չէ լիշուած խորհրդային եւ թուրք կառավարութիւններուն միջեւ»: Պաշտօնատրը կը նկատէր որ կարելի է, բայց ոչ հաւանական, որ Խորհրդային Սիութիւնը այս հարցը արծարծէ խորհրդաժողովին եւ թէ այս հարցը իր կարգին օր մը կրնայ գալ ՍԱԿի առջեւ, ուստի կ'եզրակացնէ՝ «ես կը խորհրմ թէ առաջին բանը որ պէտք է ընենք՝ մեր միտքը յստակացնել է խորհրդային պահանջին ճիշդերուն եւ սխաններուն մասին, պատմական, ազգագրական, եւայլն տեսակէտերէն, նկատի առնելով հոս ներկայացուած թեզը եւ հայերու կողմէ մէկ կամ երկու ուրիշ յուշագիրերու մէջ [պարզուածը], որոնք պէտք է [մեր թղթածրարին] կցուին: Երբ մենք այս ըրած ենք՝ մենք կրնանք մեր միտքը աւելի եզրափակող կերպով ճշղել հարցին քաղաքական, ուազմագիտական, եւայլն տեսակէտերէն»¹⁸:

Հոս պէտք է յստակացնել թէ Փոցտամի մէջ հայկական եւ վրացական պահանջներուն ներկայացումը չէր հրապարակուած այդ օրերուն: Հայեր անտեղեակ էին թէ Վրաստանի անունով ալ հող կը պահանջուի Թուրքիային: Հակառակ որ Ֆորէն Օֆիսը տեղեակ էր Փոցտամի խօսակցութիւններէն, ու հոն Վրաստանի անունով ալ եղած պահանջին, նկատի առած Խորհրդային Սիութեան մամուլի եւ ձայնասփիւրի քարոզութիւնը եւ հայկական սփիւրքի մէկը միւսը յաջորդող յուշագիրերը, իր ուսումնասիրական բաժանմունքն պահանջեց թորական հողամասերու հայկական պահանջին մասին խորհրդապահական տեղեկագիր մը: 5 Հոկտեմբեր 1945ին այդ տպագիր 5 էջնոց տեղեկագիրը տրուեցաւ բրիտանական դահլիճի անդամներուն եւ Ճործ Զ. թագաւորին¹⁹: Այդ տեղեկագրին թարգմանութիւնը լրիւ տուած ենք մեր Հայկական Հարցի Սախին գրքին մէջ, ուր գրաւած է շուրջ 11 տպագիր հջեր²⁰:

Լոնտոնի Արտաքին Գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին, ըստ Ամերիկայի յայտնի սխնակագիր Քոնսթանթին Պրաունի, որ իր տեղեկութիւնները քաղած էր Ուաշինգթոնի արտաքին նախարարութեան շրջանակներէն, Խորհրդային Սիութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով արծարծած է նեղուցներու եւ Կարս-Արտահանի հարցը անտեղիտալիութեամբ²¹:

Խորհրդային Սիութեանը իր քարոզական արշաւը կը շարունակէր: 21 Նոյեմբերին Խորհրդային Սիութեանը յայտարարեց թէ ծրագրած է դէպի Խորհրդային Հայաստան ներգաղթ կազմակերպել: Ապա 27 Նոյեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ., հայերէն լեզուով գրուած յուշագիրով գիմեց Խորհրդային Սիութեան վարչապետ Ստալինին, ԱՄՆի նախագահ Թրումընին եւ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Էթլիին, որոնց արտաքին գործոց նախարարները Մոսկուայի մէջ խորհրդաժողով ունէին, պահանջելով թուրքիոյ կողմէ գրաւեալ հայկական հողամասերու վերադարձը Խորհրդային Հայաստանին²²: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ըրած պահանջը աւելի էր Կարս-Արտահանի պահանջէն, ձեռով մը ան կը պահանջէր Սեւրի դաշնագիրով երաշխաւորուած հայկական հողերը:

Թանկարժ, Թիֆլիսի Քոմունիստի թեղթին մէջ վրացի ակադեմականներ՝ Փրոփ. Ճանաշխա եւ Փրոփ. Պերտենելչլիլ Մոսկուայի քաջալերանքով, 14 Դեկտեմբեր 1945ին «Մեր օրինաւոր պահանջները թուրքիոյ գէմ» խորագրեալ գրութեամբ Արտահանի, Արդուինի եւ այլ Սեւ ծովեան շրջաններու Խորհրդային Վրաստանի կցման պահանջը ներկայացուցին, պատմական եւ այլ գետիններու հիմամբ: Երկու ակադեմիկոսները կը ջանալին պատմական, ազգագրական եւ այլ հիմունքներու վրայ արդարացնել Արտահանի, Արդուինի, եւ Սեւ ծովեան՝ Օլթի, Թորթումի, Խսրիի, Բաբերդի, Կիւմիշխանէի, Արեւելեան Լազիստանի, Տրապիզոնի եւ Կիրեսոնի շրջաններու վրացական ըլլալը հիմնաւորել: Յօդւածագիրերը կը նշէին թէ այդ շրջանին եւ Լազիստանի մէջ կը բնակչին ազգագրականորէն վրացիներ, որոնք կը տարբերէին միայն դաւանանքով, քանի իւլամ էին²³:

Մոսկուայի մէջ, արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովին բացման օրը՝ 20 Դեկտեմբեր 1945ին, Փրաւա, Խօվեսքին եւ Քրասնայա Զվեզտա պետական հակագործ ենթակայ թերթերը, թարգմանաբար արտատպածէին վրացի ակադեմիկոսներուն յօդուածը²⁴:

Թէ եւ բրիտանական Ֆորէյն Օֆիսին մէջ վրացական պահանջները «ծայրակեղ կերպով անիմաստ» կը գտնէին, նոյնիսկ հեգնելով թէ «արդեօ՞ք Վրաստանը կը նապատակադրէ Հայաստանի դէմ պատերազմի մտնելու, ըստ երեւոյթին երկուքին կողմէ վէճի առարկայ հողամասերու [հարցին] վրայ»²⁵, այսուհանդերձ 22 Դեկտեմբեր 1945ին Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը այս անգամ «թրքական հողերու վրացական պահանջը» խորագրով նոր, խորհրդապահական 2 տպագիր էնոց տեղեկագիր մը կը պատրաստէր, խորհրդաժողովի բացումէն միայն երկու օրեր ետք²⁶:

Ֆորէյն Օֆիսը իր պատրաստած խորհրդապահական տեղեկագիրը Մոսկուայի խորհրդաժողովի բրիտանական պատուիրակութեան կը դրկէր նամակով մը, որուն մէջ կ'լսէր թէ պահանջուած շրջանը վրացիներէ կամ հայերէ բնակուած չէր, թէ եւ հայերը «թերեւս աւելի լաւ պահանջ ունին խնդրոյ առարկայ շրջանին, քանի որ նման անձեռը թուրքերուն կողմէ ջարդուած էին անցեալ դարուն վերջաւորութեան եւ ներկայ [դարուն] սկիզբին»: Ֆորէյն Օֆիսը կ'եզրակացնէր թէ վրացական պահանջը առաջ քշուած է խորհրդային սկզբնական պահանջը աւելի չափաւոր ցոյց տալու եւ վախցնելու թուրքերը որ տեղի տային աւելի փոքր պահանջըն²⁷:

Մոսկուայի բրիտանական դեսպանատունէն Լոնտոն Ֆորէյն Օֆիսին դրկուած յուժ գաղտնի տեղեկագիր մը, կը յստակացնէր թէ Մոսկուա չէր փոխարիներ հայկական պահանջները վրացականով, այլ երկուքն ալ կը հետապնդէր, առաջնահերթութիւնը, սակայն, տալով նեղուցներու հարցին: Տեղեկագիրը կ'անդրադարձ բրիտանական դեսպանին Ստալինի հետ ունեցած տեսակցութեան, ուր ան այս վերջին հարցը նախ նշելէ ետք, անդրադարձած էր «թուրքիոյ մէջ վրացիներէ եւ հայերէ բնակուած նահանգներու» հարցին²⁸: Այդ պետական քաղաքականութեան ծիրէն ներս կ'իյնար նաեւ Հայաստանի Կոմկուսի Առաջին Քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանի ճառը, ուր ան կը պահանջէր «թուր-

քիայի կողմից հայկական հողերի վերադարձը նրանց իսկական տիրո՞ց՝ Մովեսական Հայաստանի»²⁹: Առողջ համար ալ Մոսկուայի Փրատան իր 6 Փետրուար 1946ի թիւին մէջ լայն տեղ կու տար ճառին, որ Մոսկուայի օտար դիւանագիտական շրջանակներուն, որոնց շարքին՝ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանատան, ուշադրութեան կ'արժանանար:

Խորհրդային Սիութիւն հողային պահանջներու իր քարոզչական արշաւը կը շարունակէր: Փրատան եւ Խզվեսրիա իրենց 22 Փետրուար 1946ի թիւերով կը յայտարարէին Ակադեմական Ճիւելեկովի տուած հրապարակային դասախոսութեան «Հայաստան եւ Թուրքիա» նիւթին շուրջ³⁰: Իսկ Փրատան իր 25 Փետրուար 1946ի թիւին մէջ կը հրատարակէր Վրաստանի Կոմկուսի Առաջին Քարտուղար Ք. Շարքիանիի յօդուածը, ուր կրկնուած էր Վրաստանի հողային պահանջը: Մոսկուայի բրիտանական դեսպանատունը, ի տես Հայաստանի եւ Վրաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղարներուն հրապարակային դիրքորոշումներուն տրուած կարեւորութեան, Խորհրդային Միութեան կեղորնական մամուլի օրկաններուն կողմէ, 25 Փետրուարին իսկ Լոնտոնի կը տեղեկացնէր թէ Մոսկուա «նոյնաստիճանի կուսակցական թիկունք կու տայ վրացական, ինչպէս նաև հայկական պահանջներուն: Ոչ մէկ մեկնաբանութիւն կայ որ երկուքն ալ Արտահանը կը պահանջեն: Վրացական քարտուղարը իր հայկական պաշտօնակիցին հակառակ ուղղակիորէն Թուրքիան չի մեղադրել վրացական հողերը առնելու մէջ»³¹:

Այս շրջանին Խորհրդային Միութեան եւ Արեւմտեան դաշնակիցներու փոխարաբերութիւններն այն չէին ինչ որ էին պատերազմի աւարտի շրջանին եւ անկէ անմիջապէս ետք, դէմ մինչեւ Ճափոնի անձնատուութիւնը: Սառնացում մը կար: Չը ըշիլ 1946ի Մարտին Ֆուլթընի իր հոչակաւոր ճառով Խորհրդային Միութիւնը «երկաթեայ վարագոյր»ով պարուրուած նկատած էր: Ցուրտ պատերազմը սկսած էր:

Այս մթնոլորտին մէջ էր որ 26 Յունուար 1946ին, Անքարայի մօտ ըրիտանական դեսպանատան մամլոյ կցորդ Ալիէն Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքի 5 Հոկտեմբեր 1945ի «Թրքական հողամասերու հայկական պահանջը» խորագրով ընդհանրապէս հաւասարակշռեալ տեղեկագրին, ինչպէս նաև նոյն բաժանմունքի 22 Դեկտեմբեր 1945 թուակիր «Թրքական հողերու վրացական պահանջը» խորագրեալ տեղեկագրին իրազեկ ըլլալէ ետք, թրքական շրջանակներէ քաղելով հակահայ եւ փոր-թուրք տրամադրութիւններով լիցուն տեսակէտեր զրկեց Ֆորէյն Օֆիսին, դրժել ջանալով հոն առաջադրուած միտքեր, քանի Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը նոր տեղեկագրի մը կը պատրաստէր հայկական եւ վրացական պահանջներուն մասին: Մեծն Բրիտանիոյ Ֆորէյն Օֆիսը տակաւին կը մտածէր թէ այս հարցը կրնայ արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովի մը կամ ՄԱԿին ներկայացուիլ, քանի 20 Դեկտեմբեր 1945ին Մտալին բրիտանական դեսպանին շեշտած էր թէ հարցը պէտք է Թուրքիոյ կամ դաշնակիցներուն հետ բանակցութիւններով լուծուի: Ուստի Ֆորէյն Օֆիսի ուսումնասիրական բաժանմունքը, 4 Ապրիլ 1946ին, նոր խորհրդապահական տեղեկագրի մը կը պատրաստէր «Հայկական

եւ վրացական պահանջներ թրքական հողամասի» խորագրով։ Այս 8 տպագիր էջնոց տեղեկագիրը, միացումն էր 5 Հոկտեմբեր եւ 22 Դեկտեմբեր 1945ին ախորդ անջատ տեղեկագիրուն։ Այս այս տեղեկագիրն է որ առաջին անգամ թարգմանարար լրիւ կու տանք այս ակնարկէն ետք³²:

Նկատելով որ մեր Հայկական Հարցի Սասին գրքին մէջ, մանրամասնօրէն անդրադարձած ենք այս տեղեկագրին նախորդներէն ունեցած տարբերութեան, հու կը գոհանանք քանի մը նշումներով միայն։

Առաջին՝ այս նոր տեղեկագրին մէջ պատմական մասերը վերատեսութեան ենթարկուած ու ընդլայնուած էին։

Երկրորդ՝ նոր տեղեկագիրը Ալէնի նշած կարգ մը տեսակէտերը ընդգրկած էր։

Երրորդ՝ բաւական լայն անդրադարձում կար Մոսկուայի 16 Մարտ 1921ի թուրք-ռուս եւ Կարսի 13 Հոկտեմբեր 1921ի թուրք-սովետ դաշնագիրերուն։

Չորրորդ՝ տեղեկագիրը, նշելով հանդերձ թէ թուրքիա Կարսի բարձրաւանդակը անհրաժեշտ կը նկատէր, ռուսական յառաջախաղացք մը դէպի Միջերկրական ծով եւ Պարսից ծով կասեցնելու համար, Կարս-Արտահանի կորուստը թրքական տնտեսութեան տեսակէտէն տակաւին կենսական չէր գտներ։

Հինգերորդ՝ որպէս նորութիւն կը ըներկայանար տեղեկագրի 46րդ պարբերութիւնը, որ առընչուած էր Մեծ Եղեռնին։

Վեցերորդ՝ նշելով հանդերձ որ Վրաստանի պահանջած հողամասերը կը պարփակէին Խորհրդային Հայաստանի պահանջած հողամասին գրեթէ կէսը, բրիտանական տեղեկագիրը հայկական պահանջը աւելի լուրջ կը գտնէր քան վրացականը։

Տարդ վաւերաթուղթերէջ չեն պարզուած թէ Խորհրդային Հայաստանի եւ Խորհրդային Վրաստանի հողային պահանջները քննարկուած են, թէ՞ ոչ՝ արտաքին գործոց նախարարներու խորհրդաժողովներուն՝ այս վերի տեղեկագիրէն ետք։ Յստակ է, սակայն, թէ թրումէնեան վարդապետութեան 1947 Մարտին ճշլած քաղաքականութեամբ երաշխատութեացաւ թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը եւ այս հարցը ցուրտ պատերազմին զոհ գնաց։

Այսուհանդերձ Կարս եւ Արտահանի հարցը անգամ մը եւս անուղղակիորէն արծարծուեցաւ ՄԱԿի մէջ, Լէյք Սեքսէսի ՄԱԿի քաղաքական խորհրդադի Ա. Յանձնախումբի 25րդ նիստին, 24 Հոկտեմբեր 1947ին։ Երբ թրքական պատուիրակը յայտնեց թէ խորհրդային հակա-թուրք քարոզչութեան մէջ տեղ ունի թուրքիայէն հողերու անջատումը եւ յիշեց վրացի երկու ակադեմականներու նամակը, լուր անցնելով հայկական պահանջներու վրայէն, Խորհրդային Միութեան պատուիրակը՝ Վելինսքի, անդրադառնալով վրացի ակադեմականներու գրութեան, նշեց թէ անոնց «Հիմնաւորումները անվիճելի են», աւելցնելով թէ «թերեւս լաւ պիտի ըլլար սկսիլ վիճաբանութիւնները անկասկածելիօրէն վրացական այս շրջանները Խ[որհրդային] Վրաստանին վերադարձնելու մասին»³³։

Հայկական ներգաղթի գրեթէ աւարտին, Խորհրդային Միութեան պատուիրակին խօսքելը, որոնք Մոսկուայի հզվեւթիան եւ Փրաւտափ 28 Հոկտեմբեր 1947ի թիւերուն մէջ ալ հրատարակուեցան, սիմոնքահայ շրջանակները նեղա-

ցուց: Արդէն իսկ 1946 թուին Թուրքիոյ տուած իր երկու յուշագիրերուն մէջ, 7 Օգոստոսին եւ 24 Սեպտեմբերին Խորհրդային Միութիւնը կը պահանջէր միայն 1936ի Մոնթրէօի նեղուցներու վերաբերեալ համաժողովի որոշումներու վերանայումը: Ի վերջո Ստալինի մահէն քանի մը ամիս ետք, 30 Մայիս 1953ին, ի մեծ յուսախարութիւն հայոց, Խորհրդային Միութեան արտաքին գործոց նախարար Մոլոթով յայտնեց թէ Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնները, յանուն բարի դրացիական յարաբերութիւններու պահպանման եւ անվտանգութեան ամրապնդման, հնարաւոր համարած էին հրաժարիլ Թուրքիային ունեցած իրենց հողային պահանջներէն, իսկ Խորհրդային Միութիւն ալ կը փոխէր իր նախկին դիրքը նեղուցներու նկատմամբ, եւ հուսկ Խորհրդային Միութիւնն ալ ոչ մէկ հողային պահանջ ունէր Թուրքիային³⁴:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

1. Harcave, Sidney, *Russia, A History*, Third Edition, Chicago, 1956, էջ 635:
2. F.O. 371/30127:
3. Ա.Յ. Յարութինեան, «Հայ ժողովոյի աւանդը յաղթանակի կոփման գործում», **Թամրեկ Հայաստանի Արիստունիքի**, Երևան, թիւ 1 (41), 1975, էջ 15:
4. **Փրաւլս** օրաբերք, Սոսկուա, Մարտ 27, 1947:
5. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1997, էջ 176:
6. **Թէիրան, Եւլրա, Պուրագամ**, փաստարդերի ժողովածու, Հայաստան Հրատարակչութիւն, Երևան, 1970, էջ 137:
7. Ռուսական Կրեմլը Սիմի, «Վերադարձ դէպի Արարատ. Հայաստան՝ պաղ պատերազմի Տարիներուն», **Ազդակ** օրաբերք, Պէյրութ, 68րդ տարի, 11 Մայիս 1993, թիւ 51(18461): *Keesing's Contemporary Archives* (1946-1948), էջ 7737a:
8. Սիմի, նոյն տեղը:
9. Նոյն տեղը:
10. *Keesing's* էջ 7737a, *op. cit.*
11. Altan Deliorman, *Turklere karsi Ermeni komitecileri*, Istanbul, 1973, էջ 307:
Foreign Relations of the U.S., *Conference of Berlin (Potsdam)*, 1945, vol. I, էջ 1025 եւ 1032:
12. «Հայկական Դատը եւ Խորհրդային Միութիւնը», **Արարադ** օրաբերք, Պէյրութ, 26 Յունիս 1981: Օրաբերքին տուածը կը վերցուի Անտրէ Կրոմիքոյի խմբագրութեամբ եւ ուստերենով լիս տեսած հասորէ նը՝ **Խորհրդային Միութիւնը Միջազգային կոնֆերանսներում Հայենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում 1941-1945 թ.**, հասոր Զ., Սոսկուա, 1980, էջ 37-41: Սեղբերեցինք արեւելահայրենը արեւմտահայերէնի վերածել եսք:
13. Նոյն, էջ 144-145:
14. Նոյն եւ Harry S. Truman, *Memoires: Year of Decision*, Signet paperback, New York, 1965, էջ 413:
15. F.O. 371/48795:
16. Նոյն եւ՝ **Արեւել Տարեգիրք**, Հայէպ, 1948, էջ 77:
17. F.O. 371/48795:
18. Նոյն տեղը:
19. Նոյն տեղը:

20. Զաւեն Մսղբեան, *Հայկական Հարցի Մասին*, Պէյրուր, 1978, էջ 44–55: Սոյն վաերաբռնիքի մեր օգտագործումն ըստ տարի ետք անգերեն թագիրը ամյաջող վերաբարդումով լոյս տեսած է (Anita L.P. Burdett, (ed.), *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1878–1948*, U.K., 1998, էջ 1001–1005 և քարտեսը էջ 1006–1007):
21. Զարրօնք օրաթերթ, Պէյրուր, 5 Դեկտեմբեր 1967, էջ 3:
22. Էզմիածին, Էջմիածին, Բ. Տարի, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր 1945, էջ 8–10:
23. Keesing's, էջ 7737 ա. և F.O. 371/48795:
24. Սիւնի, 12 Սայսի 1993, թի 52 (18462):
25. F.O. 371/48795:
26. Նոյն տեղը:
27. Նոյն տեղը:
28. F.O. 371/48775:
29. F.O. 371/59246:
30. Նոյն տեղը:
31. Նոյն տեղը:
32. F.O. 371/59247: Մեր Հայկական Հարցի Մասին գիրքին մեջ մասնակիորեն անդադարձած եւ քանի մը մշջերումներ կատարած ենք 4 Ապրիլ 1946ի «Հայկական և Վրացական պահանջներ բրական հողամասի» խորագրով տեղեկագրեն: Կրկնենք, թէ 1998ին Մեծն Բրիտանիոյ մեջ լոյս տեսած արխիվային վաերաբռնութերու հաւաքածոյի մը մեջ Armenian and Georgian claims to Turkish territory վաերաբռնութը, որուն հայերէն բարգմանութիւնն է որ առաջին անգամ կու տաճք. իր բնագրին լուսապատճենումովը, տրուած է (տես՝ Anita L.P. Burdett, ed., *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1878–1948*, U.K., 1998, էջ 1023–1030), ինչպէս նաև Ալեքի տեղեկագրինը (էջ 1016–1020):
33. Գարրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դաւր Հայ եւ Ռուս Յարաքերութիւններու Նոյնին Տակ*, Գահիրէ, 1957, էջ 365–366:
34. Սովորական Հայաստան օրաթերթ, Երեւան, 19 Յուլիս 1953: Մասնակիորեն տրուած է նաև Keesing's *Contemporary Archives* (1953), էջ 13101c:

ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ ԹՐՔԱԿԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԻ

(Այս թուղթը կը միացնէ նախորդ երկու՝ 5 Հոկտեմբեր և 22 Դեկտեմբեր
1945ի թուղթները, յաջորդաբար հայկական և վրացական պահանջներու
մասին: Մասնաւորաբար պատմական պարբերութիւնները վերանայուած են:
ընդլայնուած են):

1. Այն պահանջը թէ նախապէս հայերով բնակուած քրքական հողամասը
պէտք է կցուի Խորհրդային Հայաստանին, չի թուիր թէ արծարծուած է նախքան
1945ի սկզբնաւորութիւնը: Մինչեւ այն ատեն բոլոր ցուցունքները այս էին թէ
Հայկական Հանրապետութեան բնակիչները գոհ էին իրենց վիճակէն և թէ
ԽՍՀՄ կառավարութիւնը գոհ էր Հայկական Հանրապետութեան քաղաքա-
կան և տնտեսական զարգացումն: Թէ քրքական հողամասի պահանջը առա-
ջին պարագային ինքնարուիս կերպով արծարծուած է հայերուն կողմէ կամ
խորհրդային որդուունկ թերեւս այնքան ալ յատկանշական չէ: Թիշ կասկած
կրնայ ըլլալ թէ Ռումանիոյ, Սուրիխ և մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգնե-
րու հայերը, որոնք 1945ի ամառ Փոցտամի խորհրդաժողովի ժամանակին եւ
յետոյ առաջ քշեցին այդ, ըրին խորհրդային գաւերացումն: Պահանջը հիմ-
նուած էր հետեւեալ պատճառաբանութեամբ.

ա) թէ այդ հնարաւորութիւն պիտի ընծայէր արտասահմանի հայերուն
(որոնք մէկն մէկուկէս միլիոն կը կարծուին) մայր հայրենիք վերադառնալու:

բ) թէ այդ արդարութեան գործ մը պիտի ըլլար ժողովուրդի մը համար որ
ծանրօրեն տուժած էր անցեալին:

զ) («Նիւ Եղորք Թայլմզ»ի մէկ նամակագրին կողմէ², միայն) թէ Կարսի
ամբողջ Խորհրդային Սիուրեան ուազմագիտականօրէն կենսական էր:

2. 14 Դեկտեմբեր 1945ին, Թթիվիսի (այժմ կոչուած է Թայլիսի) տեղական
թերթը տպած էր նամակ մը երկու վրացի հետազօտողներու կողմէ «մեր օրի-
նական պահանջները Թորքիոյ դէմ» խորագրեալ: Այս յօդուածը ուսական
մամուլէն վերարտադրուած էր: Պահանջուած վայրերն էին Արտահան, Արդուին, Օլիի, Թորքում, Խապիր, Պայանուր, Կիմիշհանէ, Արեւելեան Լազիս-
տան, Տրապիզոն և Կիրասոն – այսինքն, ծովեզերեայ 100 մղան խորունկու-
թեամբ երիզ մը որ կը տարածուէր մօտ 200 մղոն դէպի արեւմտեան կողմն ուսո-
րուր սահմանէն (տես քարտէսը) և կը պարունակէր Հայաստանի կողմէ պա-
հանջուած հողամասին գոեքէ կտս: Այս պահանջը հիմնուած էր պատմութեան
ընդհանուր գետիններու վրայ և առջեւ քշուած էր ուսական մամուլին և

հեռագրական գործակալութեան կողմէ հակառակ հայկական պահանջին հետ իր շիամակերպելուն:

Պատմութիւն

3. Հայ ժողովուրդի օրբանը չի բաղկանար փոքրիկ Հայկական Հանրապետութեամբ միայն, բայց կը տարածուի Թուրքիային շատ ներս: Ան կը պարփակէ Արարատի բարձրագաւառը, Մուրատ Սունի (Եփրատի ճիւղաւորում մը) վերին հովիտը, Վանայ լիճին հովիտը, եւ արեւելեան ծայրամասը՝ Արեւելեան Անտոնիոյ բարձրաւանդակին: Զ.ա. վերջին դարու առաջին կէսին, երբ ատենի մը համար Հայաստան իրեն կցեց Անտիոքը, իր պատմութեան մէջ բարձր կէտ մըն էր³: Ան առաջին պետութիւնն էր որ քրիստոնէութիւնը ընդունած էր իրեւ պետական կրօն, կանխելով հոռոմէական կայսութիւնը աւելի քան կէտ դարով: Այն իրողութիւնը որ հայերը քրիստոնէաներ էին ոչ-քրիստոնէայ դրացիներու մէջ, կը բացատրէ իրենց յաջորդական պատմութեան մէկ մասը: Հակառակ Պարսկաստանի, Հռոմի եւ Բիզանտիոնի յաջորդական գերակշռութեան, Հայաստան իր աճատ գոյութիւնը պահեց, եւ ժամանակաւորապէս Արար խալիքայութեան ենթարկուելէ ետք, մեծ բարզաւածումի հասաւ Զ.ե. Թ. դարուն, երբ կային հայկական իշխանապետութիւններ որոնց մայրաքաղաքներն էին Աճի (այսօր աւերուած Վայր մը բրբական հողամասէն հազին ներս), Կարս եւ Վաս: Բայց այս քաղաք-պետութիւնները աւելի կարեւոր չէին քան դրացի խալամական եմիրութիւնները Ախլաթի, Մարտինի, Տիարաքերի եւ այլ վայրերու: Աճի, որ միշտ նկատուած է որպէս կեղրոնք հայկական մշակոյթին, հայ իշխաններու կողմէ իշխուեցաւ միայն հարիւր տարի եւ յաջորդաբար ենթարկուեցաւ արարական, վրացական, բիզանդական եւ բրբական իշխողներու:

4. Բիզանդական եւ սելջուք բուրքերու ճճումին տակ հայեր դէպի Արտամտեան կողմ շարժեցան 1080 [քրոի] շուրջ եւ Կիլիկիոյ մէջ սկսան «Փոքր Հայաստանի» անկախ թագաւորութիւնը, որ իր մայրաքաղաք Սիս (Քոզան)ով տեսեց մինչեւ 1375:

5. Վրացիները ազգ մը եղած են 2000 տարիէ ի վեր: Իրենց օրբանը կը քրոի ըլլալ այսօրուան Թայիլսիի շրջանը եւ իրենց առաջին մայրաքաղաք՝ այդ դրացնութեան մէջ, Մցիւերի մէջ: Հին ժամանակներուն մակեդոնացիներ եւ հոռոմէացիներ ներխուժած են հոն: Քրիստոնէութիւնը որդեգրեցին երրորդ դարուն, եւ որպէս քրիստոնէայ ժողովուրդ, անոնք եւս պարսիկներու, արաբներու եւ սելջուք բուրքերու յաջորդական ներխուժումներուն ենթարկուեցան: Կովկասի բնակչութեան շուրջ երեք-ինգգերորդ իսլամ է միջնադարէն իվեր: Խալամական գերբաստան մը Թայիլսիի մէջ իշխուեց շորս դարերու ընթացքին, մինչեւ 1122, եւ վրացական միջնադարէան մշակոյթը զօրաւորապէս ազրուեցաւ սելջուքներէն: Վրացական պատմութեան մեծագոյն շրջանը, Ժ.թ. դարուն վերջին, կը համապատասխանէ երրորդ խաչակրութեան որ անուղակիօրէն տկարացուց խալամ բրբական եմիրութիւնները Ազրակէյճանի եւ վերին Եփրատի մէջ: Այդ ժամանակներուն Թամարա թագուհիին [իշխանութեան] ներքեւ, վրացիները իրենց իշխանութիւնը կարծ ատեն մը տարածեցին մինչեւ Կարս, նոյնիսկ Վանայ լիճին եզրին՝ Ախլաթ: Բայց երեք չհասան այնքան արեւմուտք

որքան Երգորում, Պայպուրը կամ Տրապօռն (Տրավիզոն):

6. Թուրքերը կը թոփ թէ միակն են որ կը հաւատան թէ բրքական բնակավայրեր կային Շորոյի հովհանքն եւ Արտահանի շրջանին մէջ Ք.ա. քանի մը դարեր առաջ: Անկասկած կային Կելլոննական Ասիայէն թափառաշրջիկներ նուազագոյն Ք.ա. Է. դարեն եւ անկէ ետք, բայց կը թոփ թէ փաստ չկայ որ այս շրջանի նախա-սելճուրեան յարձակողները թուրքեր ըլլային: Ք.ա. Գ. եւ Ժ. դարերուն միջեւ Վրաստան, Հայաստանի նման, կրկնակիորեն ներխուժ-նեցաւ բրքական ցեղախումբերու կողմէն, ինչպէս աւարերու, հոներու եւ խազարներու, բայց Կովկասի հիմսիւն այս յարձակումները հարավի կողմը չճգեցին մնայուն բնակավայրեր: Բոլոր շրջանը Ծեմկիզխանի եւ Թիմուրենկի հորդաներու կողմէ ներխուժուեցաւ, բայց հայերուն նման, Վրացի ժողովուրդը վերապրեցաւ:

7. Վճռական դեպքը Արեւելեան Անատոլիյոյ գրաւումին՝ բրքական ցեղէ ժողովուրդի մը կողմէ սելճուր թուրքերու յարքանակն էր թիզանացիներու վրայ Մալազկիրի (Մելաշկերու)⁵ 1071ին: Ատկէ ետք հիմքարիլ տարի, մոնկոլ միջնարարով մը, սելճուրեան պետութիւնները բարգաւաճեցան. ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն, զօրաւոր թիզրմէն գերջաստաններ գոյութիւն ունէին Հասան Քալէի (վերջերս Փասինլէր կոչուած) եւ Ախլարի մէջ:

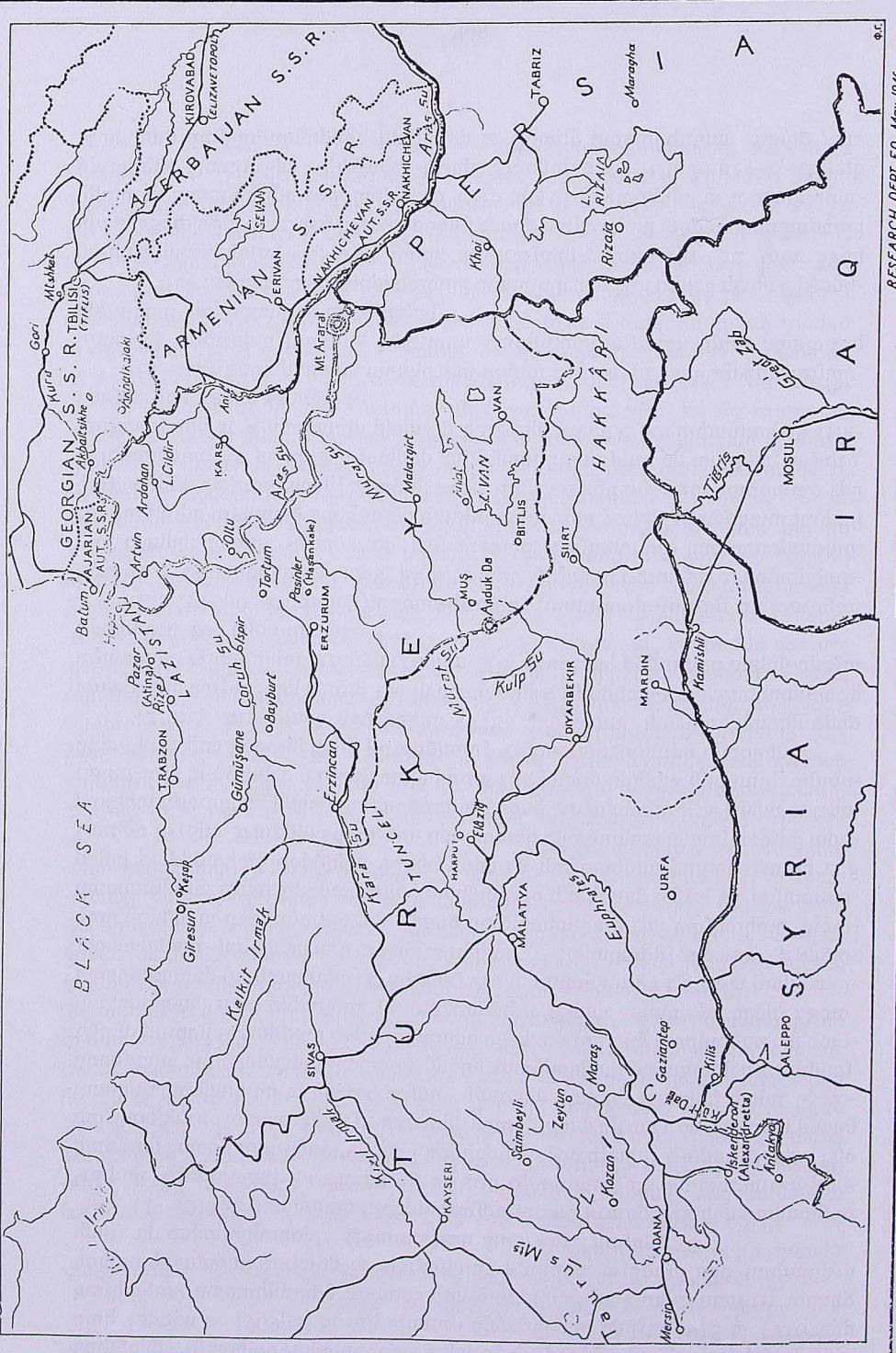
8. 1534ին Օսմանեան թուրքերը գրաւեցին այն հողամասը որ կը պահանջուի Հայաստանի եւ Վրաստանի համար, թէեւ չեն պնդեր թէ Կարսի եւ Արդուիինի շրջանները Վերջնականապէս կցած են մինչեւ 1580: Պահանջուած ամրող շրջանը բրքական մնացած է մինչեւ օրս բացի՝ (ա) Կարս, Արտահան եւ Արդուին Ռուսիոյ գիշեցան 1878ին եւ թուրքերը Վերստին առին 1918ին ցարականութեան անկումն ետք, (բ) Պարումը եւս Ռուսիոյ փոխանցեցին 1878ին եւ վերստին առնուեցաւ Թուրքիոյ կողմէ 1918ին եւ անգամ մը եւս Ռուսիոյ փոխանցեցին 1921ին:

9. ԺԵ. դարուն Վրաստան Ռուսիոյ սկսաւ օգնութեան կոչ ուղղել Պարսկաստանի մնայուն սպառնալիքին դէմ: 1801ին, բռնարելով գրյութիւն ունեցող համաձայնութիւնները, Ռուսիա կլեց գրեթէ ամրող Վրաստանը: Վրացական խորհրդային հանրապետութիւն մը հիմնուեցա 1921ին: Իրենց [պատմութեան] եկեղեցներուն մէջ վրացիներու վերապրումը իրեւ ազգային իրականութիւն մը մեծապէս պէտք է օգտուած ըլլայ կարողիկոսի ներքեւ ազգային եկեղեցիի մը գոյութեամբ: Իր յաջորդը այսօր ճանչցուած է խորհրդային իշխանութիւններէն եւ վրացական եկեղեցին հաղորդակցութեան մէջ է ուսական օրորուք եկեղեցին հետ:

10. Հայերու Վերջին շրջանի պատմութիւնը, աւելի նուազ պարզ է: Թուրքիոյ մէջի հայերը Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն հաւատարիմ ենթակայ ցեղերուն մէջն էին մինչեւ որ [Բարձրագոյն] Ռուռլ ծախողեցաւ բարեկարգութիւններ մտցնելու, եւ այս ԺԹ. դարու Վերջերուն իրենց մէջ արենցուց դժգոհութեան ոգի մը, ինչ որ դժբախտաբար միայն աւելցաւ Մէծն Բիշտանիոյ եւ Ռուսիոյ կողմէ փոխնիփոխ ցոյց տրուած պարբերական հետաքրքրութեամբ:

[Հ.Յ.] Դաշնակցութիւնը եւ այլ հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւններ մէջտեղ եկան եւ գործադրեցին բռնութիւն: Այդ ժամանակէն անդին

ARMENIAN & GEORGIAN CLAIMS TO TURKISH TERRITORY & "THE KURDS OF TURKEY"

թուրքերը հայկական շարժումներու բոլոր երեսյթները ճգմեցին ջարդերով (օրինակ 1896ին և 1909ին) եւ այլ անգուր միջոցներով մինչեւ 1915 և 1916 եր հայկական համակրանքը յառաջացող ցարական բանակին հետ էր՝ անոնք կազմակերպեցին ջարդեր եւ տեղահանութիւններ, այնքան մեծ չափանիշի վկայ, որ գործնականորէն Անատոլիան մաքրեցին հայերէ:

11. 1917ին ցարական ուժերու քայլայումով Թուրքիան վերատիրացաւ Կարսի, Արտահանի եւ Պարումի եւ այս զինուորական կատարուած իրողութիւնը հաստատուեցաւ Պրեսք Լիբովսքի դաշնագրով, 3 Մարտ 1918ին: Այս դաշնագիրը կը տրամադրէր թէ տեղացի բնակչները ակտոք է ճանչնային իրենց «սահմանադրական եւ միջազգային» գործերը առանց Ռուսիոյ կողմէ միջամտութեան բայց խորհրդակցարար իրենց դրացիներուն, յատկապէս Թուրքիոյ: Այս յօդուածը Թուրքիան գործնականին մէջ թարգմանեց հանրարուէ մը կազմակերպելով: Ըստ թրքական յայտարարութիւններու՝ արդինքը ճնշիչ մեծամասնութեամբ [Խողամասին] Թուրքիոյ մէջ պարփակուիլն էր: Ըստ խորհրդային թեզերուն –ինչ որ թերեւս անհաւանական չէ – [արդինքը] ջնջուած էր թրքական զօրքերու ներկայութեամբ, որոնք մաքրագործած էին հայկական մեծամասնութիւնը: Որեւէ պարագայի, խորհրդային գրողները սխալ են յայտարարելով թէ թրքական զօրքերու ներկայութիւնը դաշնագրին բռնաբարուն է: 8 Յունիս 1918ին, Թուրքիա ճանչցաւ նորակազմ վրացական եւ հայկական հանրապետութիւնները իրենց մայրաքաղաքներով, յաջորդաբար՝ Թիֆլիս եւ Երեւան: Բայց եւ այնպէս հայերը ստիպուած էին իրենց երկրին գրաւումը արտօնելու, թէեւ գերմանացիները [Թուրքիան] Վրաստաննեն դուրս պահեցին:

12. Երբ Թուրքիան ինք ինկաւ 1918ի վերջերուն, դաշնակիցները զինք ստիպեցին ետք քաշովի մինչեւ 1914ի սահմանը: Հայկական Հանրապետութիւնը այն ատեն օգտուեցաւ Թուրքիոյ անկումէն, գրաւելով թրքական հողեր մինչեւ Էրզրում 100 մղոն անդին:

13. 1919ին, Թրքահայաստանի վրայ հոգատարութիւնը մերժուեցաւ Սիացեալ Նահանգներու կողմէ, ինչպէս նաև նոյնիսկ Խոտալիոյ առաջարկուեցաւ Անդրկողվասի (Վրաստան, Ազրպէյճան, Հայաստան) հոգատարութիւն: Յետագային այս երեք հանրապետութիւնները առաջարկեցին բրիտանական կայազօրքի մը [Ճախսերը] վճարել: Բայց դաշնակիցները շատ քաշնուած էին եւ պատերազմէն յոցնած՝ այսպիսի լուրջ յանձնառութիւն մը առնելու, ինչպէս՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի թիկունք կանգնի ընդդէմ յաղափոխական Ռուսիոյ եւ վերածնող Թուրքիոյ:

14. Երեք ծրագիրներու մասին վիճուեցաւ ստեղծելու համար նոր Հայաստան մը, գոյութիւն ունեցող Երեւանի Հանրապետութեան վրայ հետեւեալ թրքական հողամասները աւելցնելով.

1) Մեծ հողամաս մը պարսկական սահմանէն եւ Սեւ ծովէն դէպի Սիցերկրական ընդգրկելով (ա) Կիլիկիան, ուր հայերը քազմաքի էին (տես 39րդ պարբերութիւնը) եւ (բ) վեց նահանգները որոնք հայկական փոքրամասնութեան գլխաւոր նատակային էին, նախքան 1915 և 1916ի ջարդերն ու տեղահանութիւնները: Ասոնք էին Պիրլիսի, Վանի, Տիարպէքիրի, Մամուրէ-Էլ-Ազիզի (Հարփութ մայրաքաղաքով), Էրզրումի եւ Սվագի նահանգները: Ասոնք չորս

կամ հինգ անգամ աւելի մեծ էին քան այս անունները այսօր կրող նահանգները, կամ

(2) վեց նահանգները առանց Կիլիկիոյ, կամ

(3) Երգումի ամբողջ վիլայետը և Վանի, Պիթլիսի և Տրապոնի (Տրապոնն) վիլայետներուն մեծ մասը:

1920ի Սեպի դաշնագիրը, զոր դաշնակիցները ծախողեցան Թուրքիոյ պարտադրելու, փորձեց իրագործել [Վերեւ նշուած] Յըր կէտը՝ ամենէն համեստը վերոյիշեալ ծրագիրներուն: Սահմանները ճշդուեցան նախագահ Ուիլսոնի կողմէ: (Մես քարտելու) և կ'ընդգրկին անցը դէպի Սեւ ծովը Տրապոնի մէջ: Բայց առաջարկը ինքնին նպաստեց որեւէ քանէ աւելի քուրքերը ներշնչելու որ դիմադրեն, և եթէ անոնք յաջողեցան, այդ առանձարքար արդինք էր բարոյական և նիրական նեցուկին զոր ստացան պոշտեիկէներէն: Լոզանի դաշնագիրը, որ բուրքերուն հետ կնքուեցա 1923ին, Հայաստանը շիշատակեց:

15. Մինչեւ 1920, այն ատեն, Թուրքիան վերակենդանացաւ: Թրքական ուժերը վերստին մտան Պարում և պոշտեիկներուն արգելք ըլլարվը. որոնք կը կերպունանային Հայաստանի հիսուսային սահմանին վրայ թէն անոնք խկութեան մէջ չէին յարձակած, բուրքերը վերստին գրաւեցին Կարսը, Արտահանը և Արդուինը հայերէն: Ռուսերը և բուրքերը յետոյ ձեռնարկեցին սահմանը ճշդելու բանակցութեամբ:

16. Իրաքանչիր երկիր կասկածեցաւ, բայց պէտք ունեցաւ միասին: Պաշտպանութեան և յարձակումի համար պոշտեիկները պէտք ունեցան վստահ ըլլալ Անատոլիայէն, և ուրեմն առաջը առնել որ քեմալականները Արեւմտեան պետութիւններուն հետ խաղաղութիւն չկնքէին: Քեմալականներուն կեանքի ճանապարհն էր Լեճինական (Ալեքսանդրապոլ) – Սարիլամիշ երկարուղագիծը որ իրենց քերաւ զինուորական հայթայրումներ Ռուսիայէն: Ռուս և բրական Մոսկովյայի 16 Մարտ 1921ի դաշնագիր մուտքին մէջ, պայմանաւորուող կողմերը իրենց իրենց կը յայտարարեն «նկատի առնելով կայսերապաշտութեան դէմ հասարակաց պայքարը, նախատեսելով որ մէկու մը համար ծագած դժուարութիւնները միասին դիրքը պիտի դժուարացնեն...»՝ դժուար սակարկութիւն մըն էր որուն վրայ իրաքանչիր երկիր փաստորէն կը յուսար բարելաւէլ յետագային եթէ բախտը իրեն նպաստաւորէր: Թրքական աղբիւներու համաձայն անձամբ Ստալինի խնդրանքով Թուրքիան Պարումը բողլթեց: Փոխարէնը ստացաւ առեւտրական ազատ անցքի դիրութիւններ և խոստում մը որ լայն տեղական ինքնավարութիւն պիտի տրուէր, ինչ որ [Թուրքիոյ] կարծիքով իսլամ աճարներուն առիթ պիտի տար ինքզինքնին պարտադրելու: Ռուսիան ալ ընդունեցաւ Կարսի, Արտահանի և Արդուինի բուրքերուն կողմէ պահուիլը, թէն ըլլայ ռուսերը ըլլայ հայերը մասնաւորաբար կ'ակնակալէին Կարսի վերատիրացումը: Ազգերու կոմիսարութիւնը, այն ատեն Մտալինի ծեռքին հանրութեան առջտա արդարացուց այս, այն հիման վրայ որ Կարսը և Արտահանը պէտք չէ Թուրքիոյ հետ վէճի կիզակէտ ընել թէ անոնք 67 առ հարիւրով իսլամ էին և թէ Հայաստանի անունը Թուրքիա ներխուժել, պիտի փաստէր թէ ռուսական համայնավարութիւնը ոչինչ էր, այլ ծալտեալ ռուսական կայսերապաշտութիւնը:

17. Վերի դաշնագրին մէջ Մոսկովա պնդեց թէ պէտք էր ստանար կովկաս-
ւան երեք հանրապետութեանց համաձայնութիւնը իրենց վերաբերող տրամադ-
րութիւններուն առընչութեամբ: 13 Հոկտեմբեր 1921ին, կանոնադրապէս Կարսի
դաշնագիրը կնքուեցաւ մէկ կողմէ Թուրքիոյ եւ միս կողմէ Վրաստաճի, Հայաս-
տաճի եւ Ազրակէճաճի խորհրդային կառավարութեանց միջեւ եւ միւսը՝ ԽՍՀՄի
մասնակցութեամբ: Երկու դաշնագիրերուն միջեւ գտնուող ամիսներու ընթաց-
քին Մոսկովա իր հեղինակութիւնը կեղոնացուց կովկասւան երեք հանրապե-
տութիւններուն վրայ, բայց թեմականները բարական յաջողութիւն ծեռք ձգած
էին յուներու դէմ իրենց պայքարին մէջ Ռուսիոյ դէմ աւելի գօրատը դիրք ծջե-
լու: Անոնք ոչ մէկ նոր զիջում ըրին բայց հաստատում ստացան Պարումի ինք-
նավարութեան (եւ ասոր համաձայն ոուսերը արդէն ստեղծած էին ինքնավար
Աճարիան) եւ հոն Թուրքիոյ ազատ տարանցումի առանձնաշնորհման: Անոնք
նաև ստացան բացարձակ հաստատում իրենց իրաւոնքին՝ Կարսի վրայ: Իրո-
ղութեան մէջ անոնք գործնականին մէջ պարտադրեցին նոր դաշնագիրը,
նուաստացած եւ համակերպող ոուսերուն: Եթէ յետոյ, ոուսերը հիմա կ'ըսեն
թէ այս դաշնագիրերէն մէկն ու միսը ճնշումի տակ ստորագրած են, իսկութեան
մէջ ըսել կ'ուզեն թէ յուսախար եղած են, երբ անոնք եկած էին բանակցելու
երկրորդը, այն յոյսով որ կրնային ճողովրի այն կորուստներէն որ պատե-
րազմի բախտը պարտադրած էր սկիզբը ընդունելու: Հայերուն համար երկու
դաշնագիրերն ալ անհամ էին: Անոնք կը յուսախին ստանալ Կարսը կամ գէք
Սարիդամիշի անտառները կամ Օլրիի պղինձի հանքերը: Ինչպէս եղաւ,
Հայաստան շատ տկար ծգուեցաւ եւ հայկական ազգային օճախի մը յոյսը
Կովկասի մէջ բուեցաւ թէ անհետացաւ. միաժամանակ Կիլիկիոյ պարպւմը
ֆրանսացիներէն մարեց բոլոր յոյսերը այդ շրջանին մէջ հայկական օճախի
մը: 1921էն 1945ի միջեւ բոլոր տարիներուն Խորհրդային կառավարութիւնը
դգոհութեան նշան մը ցոյց շտուաւ Կովկասւան սահմանին վրայ, այնպէս
ինչպէս հաստատուած էր: Ընդհակառակը 1925ին Թուրքիոյ հետ բարեկամու-
թեան դաշնագիր կնքեցին, 1929ին եւ կրկին 1935ին վերանորոգեցին եւ միայն
1945 այդ դրժեցին:

Տեղ եւ գգացում

18. Քանի այժմ գրեթէ հայեր չկան Հայաստանի համար պահանջուած
քրական հողամասին վրայ, պահանջները դժուարաւ կարելի է դնել ազգա-
գրական հիմերու վրայ: Այսուհենդերձ, պէտք է յիշել թէ ասոր պատճառը 1915
եւ 1916 բուականներու ջարդերն ու տեղահանութիւններն են: Մինչ այդ, վեց
վիլայէթներուն մէջ շուրջ մէկ միլիոն հայեր կային: Ասոնցմէ 500,000էն մէկ մի-
լիոնի միջեւ անհետացան: 300,000էն աւելի փախստականներ Երեւան հասան:
Ուրիշներ փախսան Սուրիա, եւ ոնանք՝ ի վերջոյ Երոպա եւ Ամերիկա: Այսօր
շուրջ 60,000 կամ 70,000 հայեր կը մնան Խսրանապուի մէջ: Թուրքիոյ մէջ, տեղ-
տեղ, կան անհատներու փոքր խումբեր, ընդամենը քանի մը հարիւր հոգի, որոնք
այս կամ այն ծեռվ կարգ մը պարագաներու – որովհետեւ կարողիկ էին –
ջարդերէ եւ տեղահանութենէ խուսափեցան:

19. Յանուն թուրքերուն պէտք է յիշել թէ զանգուածային գաղթերը այս

սահմանին վրայ յաղթանակի ելեւշցները կը նշեն: 1829ին 120,000 հայեր պար-
պեցին Կարս և Արտահանը ոռոսական բանակներուն հետ: 1857ին, Խորխի
պատերազմն ետք, աւելի հայեր Ռուսիա գաղթեցին, և բազմահազարանոր
խրիմեցի բարաններ՝ Թուրքիա: 1877ի պատերազմն ետք 80,000էն 120,000
բուրքեր Կարսի վիլայերը ճգեցին դեսի Թուրքիոյ ներսերը [անցան]: Բայց
ասոնք շատ քէ քիչ կամաւոր գաղթեր էին, մինչդեռ 1915–16ին բուրքերու կողմէ
հայերուն տեղահանուրինը գործադրուեցաւ բարբարոս պայմաններու տակ.
բուրքերը ամուր գետնի վրայ են երբ կը մատնանշեն հակա-ջարդերը որոնք
ամսկասկածօրեն գործադրուեցան հայերու կողմէ բուրքերու և քիրտերու վրայ
1914–16ի ոռոսական ներխուժման ատեն, քէեւ բրրական զնահատումը – 600,000
զոհերու-փաստելը կրնայ դժուար ըլլալ: Ասոնք նոյնական կրնան շեշտել զան-
գուածային տեղահանուրինները եւ ջարդերը, որոնց ենթարկուեցան վրացի-
ները, հայեր եւ ազրպէյցանցները, խորհրդային իշխանուրիններուն կողմէ:

20. Բայց եթէ, Խորհրդային Հայաստանի համար պահանջուած հողամա-
սին մէջ հայեր չկան – համաձայն ընդհանրապէս ընդունուած տեսակէտին,
չկան նաև շատ բուրքեր, բնակչուրինը մեծամասնութեամբ քիրտերէ կազ-
մուած ըլլալուն, որոնց նկատմամբ բուրքերուն բրբարարը հաւասարապէս
սեւ է: Թուրքերը, սակայն, կը պանդէն քէ Ուլիսընեան Հայաստանի մէջ կան
2,000,000 բուրքեր եւ միայն 250,000 քիրտեր: Ասոնք որոշ տրամաբանութեամբ
կ'ըսեն քէ Կարսի եւ Ծորուիի(7) (Արդուին) սահմանային երկու վիլայեթներուն
մէջ, որ 1921ին պոլշեւիկները պաշտօնապէս ընդունեցին 67 առ հարիւրի իսլա-
մական մեծամասնուրին մը (պարբերուրին (6) [այսօր]) կը բնակի ճնշիչ բրբա-
կան մեծամասնուրին մը: Ուրանալով որ քիրտեր կան Քարա Սու և Արազ
գետերէն հիսիս, ասոնք միայն կ'ընդունին խանոն բրբական եւ քրտական բնակ-
չուրին [այս գետերէն] հարաւ, Վանի, Սուշի, Աղրիի (Պայազիս) եւ Պիրլիսի
վիլայեթներուն մէջ: Ինչպէս որ կը հրատարակուին բրբական վիճակագրու-
թինները, նոյնիսկ եթէ ասոնք կարելի ըլլայ ընդունիլ իրենց արժեքով, ասոնք
չեն զանազաններ բուրքերուն եւ քիրտերուն միջեւ, եւ որ մէկ մասը հաւանական
է ոյ այս կամ այն կողմէն մէջտեղ գայ:

21. Վրացի գիտահետազուողներուն նամակը ազգագրական հարց չի
բարձրացներ: Այսօր Թուրքիոյ մէջ նշմարելի վրացիններ չկան, բացի Ծորուիի
վիլայեթէն, յատկապէս քանի մը Աճար գիտեր Հռփայէն արեւելք, բրբական
ծովեզրին արեւելեան ծայրը: Ըստ բրբական կառավարութեան, 1935ին միայն
57325 վրացախօս բուրքեր կային ամրող Թուրքիոյ մէջ եւ ասոնք բուրք գաղ-
թականներ էին ցարական Ռուսիայէն: Այս ընդհանուր թիւէն 15596 հոգի ըս-
տած է քէ կ'ապրի Վրաստաննեն պահանջուած տարածութեան մէջ եւ մնացեալն
ալ ցրուած են գլխաւորաբար Մարմարայի ծովի շրջանին մէջ: ԺԵ. դարման
Ախալցիխէի վրացի իշխանները, որոնք կ'իշխւին երկիրը Ծորուիի կէսին եւ
Վերին Կորի շրջանը, իսլամացան եւ շարունակեցին իշխել որպէս ներկայա-
ցուցիչները [Բարձրագոյն] Դրան մինչեւ ԺԷ. դարման կէսը: Թրբական քաղաքա-
կան ազդեցուրինը, բրբական լեզուն եւ իսլամական մշակոյթը մէծ յառաջ-
դիմուրին ըրին այս շրջանին: Գիլացինները մէծ մասով իսլամացան, բայց
իրենց լեզուն մնաց վրացերէն, քէեւ երեւելինները կը խօսէին բրբերէն: 1877ին

բրդերենը կը փոխարինէր վրացերենը, եւ Ի. դարու սկիզբին Շորուհի հովիտի շատ մը գիրքեր ամբողջովին անտեղեակ էին վրացերենի, մինչ թրական անուներ փոխարինած էին վրացի ընտանեկան անուները:

Թրաւական

24. Թուրքերը կրնան վիճիլ թէ հայերէ եւ վրացիներէ պահանջուած հողամասին իրենց գրաւումը եւս կ'երբայ մինչեւ 1071ի սեւծուր յաղթանակը Մալազկիրքի մէջ: Բայց Օսմանեան թուրքերու եւ սեւծուրներու ինքնուրիննը այնքան ալյստակ չէ, ոչ ալ սեւծուրնեան գրաւումը անընդմէջ, որ թուրքերու համար կրնայ ապահով չըլլալ պնդելու 1534էն առաջ եղող չորս դարերուն վրայ. այս թուականին է որ Օսմանեան թուրքերը գրաւեցին հողամասը ամբողջութեամբ, կամ 1580ին երբ անոնք կը պնդեն թէ վերջնականապէս կցած են Արտահանն ու Արդուինն:

25. 1878ին, Պերլինի դաշնագրով Թուրքիան Կարսը, Արտահանը, Արդինը եւ Պարումը Ռուսիոյ փոխանցեց:

26. 1916ին Սեծն Քրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ համաձայնուած էր որ յաղթանակի պարագային, Երզումի, Պիրլիսի եւ Վանի Նահանգները (նաև աւելի հարավի քրտական շրջանները) եւ Տրավոնոնի վիլայէքը մինչեւ քաղաքէն արեւմուտք կէտ մը, պիտի կցուին Ռուսիոյ կողմէ: Բայց այս ինչպէս այլ ցարական համաձայնութիւններ, դրժուեցան պոլշենիկեան կառավարութեան կողմէ:

27. Ցարական կայսրութեան անկումէն ետք պոլշենիկները կորսնցուցին Կարսը, Արտահանը, Արդուինը եւ Պարումը Թուրքիոյ եւ պաշտօնապէս զանոնք փոխանցեցին Պրեսթ Լիբովսքի 3 Մարտ 1918ի դաշնագրով (11րդ պարբերութիւն):

28. 1920ի Սեւրի դաշնագիրը կը նախատեսէր Ռիխտենեան Հայաստանի ստեղծումը, բայց մեծ մասամբ շնորհի պոլշենիկեան թիկունքին, թուրքերը խուսափեցան դաշնագրէն եւ այդ երբեք չվաւերացուեցաւ:

29. Ռուս-թրական Մոսկովայի 16 Մարտ 1921ի դաշնագիրը, ճշդեց սահման մը որ ծգեց Կարսը, Արտահանը եւ Արդուինը Թուրքիոյ, բայց անգամ մը եւս Պարումը փոխանցեց Ռուսիոյ (16րդ պարբերութիւն):

30. Ռուս-թրական-վրացական-հայկական եւ ազրայէճանական 13 Հոկտեմբեր 1921ի Կարսի դաշնագիրը, հաստատեց ռուս-թրական նախկին համաձայնութիւնը՝ Մարտի (17րդ պարբերութիւն):

31. Լուսնի 1923ի դաշնագիրը, որ փոխարինեց Սեւրի դաշնագիրը, շիշեց անգամ Վրաստանը եւ Հայաստանը: Խորհրդային Ռուսիան այս դաշնագրին Խտորագիրը կողմերէն մինչ չէր, բայց իր քաղաքականութիւնը զօրացնել եւ ոչ տկարացնել էր Թուրքիան, կարելի է զինք նկատել որպէս այս թողլքումը [ընդունող]:

32. 1925ին ռուսերը բարեկամութեան եւ ոչ-նախայարձակման դաշնագիր կնքեցին թուրքերուն հետ: Անոնք այդ վերանորոգեցին 1929ին եւ կրկին՝ 1935ին եւ չդադրեցուցին մինչեւ 1945:

Տնտեսական

33. Խորհրդային Հայաստանը շատ լեռնային երկիր մըն է, հազի 200 մղոն երկայնը և 60 [մղոն] լայնը ունեցող իր ամբողջ տարածութիւնը 30,000 քառակուսի քիլոմետր է: Խորհրդային Վրաստանը նոյնքան լեռնային է բայց երկու անգամ աւելի մնձ է: Մինչեւ 1945 ոչ մեկ թելադրութիւն եղած էր թէ Հայաստան յաւելեալ հողամասի պէտք ուներ և նոյնիսկ այսօր չէ թելադրուած թէ Վրաստանը այսպիսի կարիք մը ունի: Խորհրդային փրովականտի շեշտը եղած է սոյն երկու խորհրդային հանրապետութիւններու յառաջդիմութեան իրագործումը՝ ճարտարարուեստի, հանգագործութեան և հողամշակութեան և իրենց ներկայի բարգաւաճումնն: Հիմա կը թելադրուի թէ Հայաստան պէտք ունի աւելի ապրելու տարածութեան: Բնակչութեան բաղդատական խսութիւնը հետեւեալ թիերով ցոյց տրուած է:—

Իրաքանչիր քառակուսի քիլոմետր

Խորհրդային Սիութիւն	7
Խորհրդային Ազրպէյճան	37
Խորհրդային Հայաստան	42
Խորհրդային Վրաստան	51
Թուրքիա	22
Չույիցերիա	104
Պեղճիքա	275

Խորհրդային Սիութենէն դուրս հայերը կը գնահատուին 1-1 1/2 միլիոնի միջնու: Սիջին Արեւելք այլողներու մօտաւոր գնահատումը հետեւեալն է:—

Թուրքիա [Խսթանպոլ]	70000
Պարսկաստան (գլխաւորաքար)	
Աստրապատականի մէջ)	60000
Սուրբիա	130000
Եգիպտոս	50000
Իրաք	25000
Յունաստան	25000
[ընդհանուր]	360000

Կարելի է ենթադրել թէ Ելրովայի և Ամերիկայի [հայերը] նոյնիսկ անոնք որ Սիջին Արեւելքի մէջ և մինչեւ հիմա լայ դիրքերու հասած են, պիտի չհակէին վերադառնալու՝ աւելի ծանր պայմաններու մէջ գտնուող իրենց մայր հայրենիքը: Բայց հայ եկեղեցականութեան միջոցաւ և այլապէս, Խորհրդային իշխանութիւնները արտասահմանի հայերու մէջ շարժում մը սկսած են, և զանազան վայրերու մէջ քանի մը հազարներ, մասնաւորաքար աղքատներէն, արդէն կը տեղեկագրուի թէ որեւէ պարագայի, հասած են մինչեւ խորհրդային հիւպատուսարանները՝ դիմելու ներգաղթի համար: Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններն ալ, նոյնպէս, կը տեղեկագրուի թէ կը պատրաստուին ներգաղթողները տեղաւորելու: Անոնք կը յայտարարեն թէ ոչ աւելի քան 350.000 կամ 400.000 կրնան ընդունիլ, բայց նոյնիսկ ենթադրելով թէ մինչեւ կես միլիոն հոգի արտասահմանէն վերադառնան, բնակչութեան խսութիւնը տակաւին պիտի ըլլար

միայն 59: Մինչ, ուրեմն հողամատերու յաւելումը տնտեսականօրէն ողջունելի պիտի ըլլար Խորհրդային Հայաստանի համար, ոչ մէկ ճեռով անհրաժեշտութիւն մըն է: Այն ինչ կը վերաբերի Վրաստանին ոչ մէկ թելաղրանք կայ նման տնտեսական կարիքի մը:

34. Թրքական տեսակետէն Կարսի, Արտահանի և Արդուինի բաղդատաքար փոքր շրջանին կորուստը կենսական պիտի ըլլար, թէեւ Անատոլիոյ ամենէն հարուստ արօտպայրերէն ու երկագործական շրջաններէն է և Երզումն եւր ամենէն կարենոր արեւելեան վիլայէթներ[ն են]: Վրացիներէն պահանջուած աւելի լայն տարածութեան անշատումը պիտի ընդգրկէ Տրավոնը, միակ արժէք ունեցող բրբական նաւահանգիստը Սեւ ծովու վրայ, և առեւտուրի ճանապարհին հոնէկ Պարսկաստան Թաւրիզի վրայով, և այս առաջին կարգի տնտեսական հարուստ մը պիտի ըլլայ: Շատ աւելի նուազ կարելի է ակնկալի որ Թուրքիան ենթարկուի Ուիլսոնեան Հայաստանի չափանիշով [հոդամասի] կորուստին, որ պիտի ընդգրկէր իր ամբողջ բնակչութեան մէկ տասներկուերորդին կորուստը և իր ամբողջ հոդամասին մէկ վեցերորդը:

Ո-ազմագիտական

35. Ո-ազմագիտական հարցերը թէեւ այս ուսումնասիրութեան ծիրէն դրւու են, բայց քանի ԽՍՀՄ ապահովութիւնը առաջարկուած է որպէս պատճառներէն մին Խորհրդային Հայաստանի հոդային կցումի [պահանջին], կարելի է դիտել տալ թէ Խորհրդային Միութիւնը կարելի չէ ինքզինք Վտանգի սպաննալիքի ենթարկուած նկատէ Թուրքիային այսօր և ոչ այլ հաւանական ըլլայ այս նախատեսելի ապագային մէջ: Թուրքիա թերեւս իր պատճութեան մէջ այսքան տկար եղած չէ Ուսիիոյ բաղդատմամբ: Կարս և Արտահանի շրջանները, որոնք նկատուած են որպէս ոստումի լաստ, որ երրորդ ուժ մը կրնայ գործածել Ուսիիոյ վրայ յարձակումի, անկանած Ուսիիոյ ապահովութեան ընդունելի յաւելում մը պիտի ըլլար, բայց անոր գիշումը անշափելիօրէն պիտի տկարացներ Թուրքիոյ պաշտպանութեան դրութիւնը:

36. Թուրքերն ալ, միս կողմէ, կը պնդեն թէ Կարսի բարձրաւանդակը կրնայ ըլլալ ոստման լաստ՝ մէծ ուսական արշակի մը, դէպի Միջերկրական [ծով] կամ Պարսից ծոցը և թէ այդ վերջին խրամն է որ իրենք կրնան զայել ուսական գօրքերը:

37. Կրնայ ըլլալ – յիշելով թէ ինչպէս 1919ին Թուրքիոյ գլխաւոր պատճառը Հայկական Հանրապետութեան վրայ ներխուժելու, կապ հաստատեն էր Ազգային իշլամներուն հետ և յետազային այդ հոդամասը ներառնելու, և կասկածելով որ փան-թուրանականութիւնը տակաւին ամբողջապէս չէ ճգնուած Թուրքիոյ կողմէ – Մոսկուան մտահոգ է և կ'ուզէ կրկնակիօրէն վստան ըլլալ որ նման ծրագիր մը երբեք պիտի չիրականանայ:

38. Թերեւս ուսական գլխաւոր նախատակը Արդուինի շրջանն է, որ ինչպէս որ է, կան քանի մը վրացիներ և լազերը այնքան բազմարի են ինչպէս այլոր: Պարումի, Անդրկովկասի գլխաւոր նաւահանգիստը, միայն 12 մողն անդին է բրբական սահմանէն և ուրեմն բրբական գենքերու տարողութեան մէջ [է]: Ուսւերուն գոհացում մը պիտի ըլլար եթէ սահմանը Պարումէն աւելի անդին քշուեք:

Կիլիկիա

39. Պահանջ մը թրքական նահանգներուն, որ հայերը ընդհանրապէս ապրեցան մինչեւ 1914, կրնայ վստահօրէն պարունակել Կիլիկիան, թէև Կիլիկիան մինչեւ հիմա [հայկական պահանջներուն մէջ] չէ յիշատակուած: Միջնադարեան «Փոքր Հայաստան»ի ժամանակէն ի վեր կիլիկեան դաշտերուն եւ անոր հիսիս եւ հիսիս արեւելքը գտնուող լեռներուն մէջ նկատառելի թիւվ հայեր ապրած են: Հայոց եկեղեցոյ կարողիկոս մը հաստատուած էր Սրբի (այժմ Վերակոչուած Թողան) մէջ: Աւանա, Անրիին, Անտիոք (Անքարիա), Այնքայ (Կազի Անքայ), Մարաշ, Հաճին (Սայիմպէյի), Ջեյրոն եւ Քիլիս բազմաթիւ հայեր կը պարունակէն: Այսօր, Սուրբոյ և Լիքրանանի մէջ 130.000 հայեր կան, որոնցիւն 100.000ը բուրքիայէն գաղթականներ են: Խորհրդային կառավարութիւնը այս ժողովորդին նկատմամբ հետաքրքրութիւն սկսած է ցուցաբերել եւ աներեւակայելի չէ որ անոնք օր մը օգտագործուին հիմ տալու ոչ-հիմնական պահանջի մը: Թէեւ հայերուն նման արգասաքեր ցեղ մը չի կրնար չափելի ժամանակաշրջանի մը ընթացքին Միջերկրական [ծով] հասնող Հայաստան մը բնակեցնել, իմաստուն պիտի չ'ըլլար իբրեւ շատ երեւակայալան դուրս ճգել կարելիութիւնը պահանջօքի մը, որ հեռաւոր քուականի մը ներկայացուի Հայաստանը թերելու Ալեքսանտրէի ծոցին, այն ամէն ինչով որ այդ ուազմագիտականօրէն կը նշանակէ:

40. Աւելին, վրացի երկու գիտահետազոտողները շատ համեստ չեն խօսելու թէ վրացական հողամասը տարածուած էր մինչեւ Թորոս [Տարոսեան] լեռները: Կը քոի թէ ոչ մէկ պատմական արդարացում կայ պնդելու թէ Վրաստան բնաւ երեք այսքան հարաւ հասած ըլլայ, բայց պնդումը [ինքնին] ցոյց կու տայ Միջերկրականի հանդէաւ հետաքրքրութիւն մը:

Քիրտեր

41. Հայերէ պահանջուած թրքական հողամասը գլխաւորաբար բնակւած է քիրտերէ, ինչ ալ ըլլայ իրական համեմատութիւնը քիրտերուն ընդ բուրքերուն (20րդ պարբերութիւն): Հակառակ որ քիրտերը վատահամբաւօրէն գործածուեցան բուրքերու կողմէ հալածելու և ջարդելու համար հայերը, էական հակառակութիւն չկայ քիրտին եւ հայուն միջեն: Արդարեւ, 1919ին, հայկական եւ քրտական անկախութեան շարժումներու ներկայացուցիչներ, Փարիզի մէջ, միացեալ քաղաքականութեան մը շորջ համաձայնեցան: Սերի դաշնագիրին ինքնավար Քիրտիստանը չիրականացաւ, ինչպէս անկախ Հայաստանը: Հակառակ ասոր, տիրող գաղափարը այն է՝ թէ Հայաստան եւ Քիրտիստան օր մը կրնան որոշ միութիւն մը իրագործել, միութիւն մը զոր ԽՍՀՄ կրնայ դեռ իրականացնել փորձել՝ քիրտերու ներկայութիւնը օգտագործելով, որ կրնայ գոցել պահանջուած հողամասին մէջ հայերուն բացակայութիւնը:

Թրքական դիրքաւորումը

43. Հայկական պահանջներուն թրքական հակազդը բուտն էր: Վարչապետը նշեց թէ Թուրքիան պիտի կոռուէր, քան թէ Կարսը, Արտահանը եւ Արդինը յանձներ: Սամուլը նշեց՝ 1) Հայերուն բացակայութիւնը այս շրջանէն, 2)

[շրջանին] ուսումագիտական կարեւորութիւնը Թուրքիոյ, 3) 1921ին Խորհրդային կառավարութեան զիջումին ամբողջովին կամաւոր բնոյրը: Եթի վրացական պահանջը յաջորդեց [Խայկականին], հեզնանքով վերաբերեցան եւ այս միայն ծառայեց աւելցնելու բուրքերուն բարկութիւնը, եւ կարծրացուց իրենց հաստատականութիւնը:

44. Կարս, Արտահան եւ Արդուին Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ կոռուխննառ մը եղած են երեք քառորդ դար: Թուրքիան բարական լաւ կրցաւ շարունակել առանց շրջանին՝ 1878–1918: Եթի անգամ մը եւս Ռուսիոյ կցելով իրեն պիտի ապահովովի մնայուն բարեկամական յարաբերութիւններ Ռուսիոյ հետ, կարելի է համոզել [Թուրքիան] թէ նման հեռանկար մը կ'արժէ զինը: Բայց այն պահանջը, զոր հայերը կը բարձրացնեն, միայն Կարսի, Արտահանին Արդուինի համար չ' այլ Ուիլսոնեան սահմաններուն, եւ վրացիններն ալ այդ հողամասին կէս տարածութիւնն է որ կը պահանջեն: Նոյնիսկ, եթի նման նեծ պահանջը նը կ'ըլլայ Կարս, Արտահան եւ Արդուինի աւելի փոքր շրջանը ստանալու յոյսով, բուրքերը թիւ ապահովութիւն կրնան զգալ որ Ռուսիան փոքրը առնելի եւր յետազային աւելի մեծ պահանջն թիկունք չկանգնի: Անոնք անկասկածօրէն պիտի կոռուին արգիլելու համար նման անշատում մը:

Եզրակացութիւն

45. Խորհրդային գրողները, միշտ կը սիրեն մատնանշել թէ ԽՍՀՄ էր որ ի վերջոյ ազատեց Հայաստանը Անոնք կատարելապէս իրաւունք ունին [կամ ճիշդ են]: Հակառակ տասնամեակներու [ընթացքին] բողոքներուն՝ ներկայացուած [Քարձրագոյն] Գրան, եւ խոստումներուն՝ ինչպէս Պր. Լոյտ Ծործ 1916ին ըրաւ «ապահովել ազատագրութիւնը այս հին ժողովուրդին» Արեւմտեան երկիրները, եւ մանաւանդ Անծն Քրիտանիան ծախողեցան զործնական բան մը ընել հայերուն համար, երբ առիթը ներկայացաւ 1918ին: Թէեն ծախողութիւնը արդիւնք էր գործնական անկարողութեան – եւ որ, ինչպէս հայերը վարժ են գանգատելու, անտարբերութեան – իրողութիւնը կը ննայ թէ Խորհրդային հովանաւորութեան տակ էր որ հայ ազգը 1919ին Երեւանի մէջ տիրող մարդկային թշուառութեան, սովի եւ բանդումի խորերէն վերականգնեցաւ եւ հասաւ այսօրուան իր համեմատական բարգաւածութեան: Ասիկա թերևս նոյնքան զօրաւոր պատճառ մըն է, որքան որիշ մը Խորհրդային Հայաստանի տարածումին՝ Թուրքիոյ հողային վնասով:

46. Անհմաստ պիտի ըլլար աննկատ թողով զօրութիւնը հողային հատուցման պահանջը մը, որ հիմնուած ալ պիտի ըլլայ բուրքերուն կողմէ հայոց վրայ գործադրուած ջարդերուն վրայ: Այս ջարդերը այնքան բարբարու էին որ աշխարհի յիշողութեան վրայ տեսական հետք մը ծգած են, եւ եթի Խորհրդային կառավարութիւնը ուզէ քարոզչական պայքարի մը ծեննարկել այս բուլրը վերյիշելով, շատ հաւանականօրէն բարական համակրանք պիտի ստեղծէ համայն աշխարհի մարդկայնական շրջանակներուն մէջ եւ կրնայ Թուրքիան դնել շատ ծախսաւեր դիրքի մը մէջ, իբր Սեւ Ոչխար թիւ 1:

47. Նկատառէի որիշ կէտ մըն է հայ ժողովուրդին յատկանշական նկարագիրը: Բնականօրէն խելացի եւ գործօն, բազմաթի հայերը, որոնք սահմա-

նափակուած էին Օսմանեան կայսրութեան քաղաքներուն մէջ, ստրկաճման գյուրեան մը դատապարտուած էին, ամբողջ ցեղին շահեցնելով քծնող եւ խարդախ անունը, որ տարօրինակ հակասութեան մէջ էր հայ գիւղացին հերոսականութեան, որ կը կոռուր դժուարին պայմաններու դէմ: Հայերը ունին դիմադրողականութիւն եւ հնարամտութիւն, որոնք զիրենք կարող կը դարձնեն ապրուստ մը ճարելու հոմ ուր ուրիշներ կը ձախողին: Թուրքերուն [իշխանութեան] տակ ոչ միայն անոնք գերազանցեցին առեւտորի մէջ, այլև շատեր քարծը պաշտօններու հասան: Կարմիր բանակին մէջ յիսուն հայ զօրավարներ կան եւ 24,850 հայեր շրանշաններով պարզեւատրուած են: Հայերը ջերմօրէն կը քաղծան եւ առաւելագոյնս յարմար են արեւմտականացումի: Ցաւալի պիտի ըլլար, եթէ այսպիսի կարողութիւններով լի ժողովորդի մը զարգացման արգելքներ յարուցուին ապրելու կենսական տարածութեան պակասին հետեւաճրով:

49. Վրացիները եւ հայերը, երկուք ալ իրենց պահանջները կը հիմնեն արդարութեան վրայ: Թերեւս աւելի կարեւոր քննութիւն մը ցոյց պիտի տար թէ նման պարագայ մը իրենց համար շահաւո՞ր է թէ ոչ: Ինչպէս վերեւը ցոյց տուինք, աւելի հոդամասը այժմ ոչ մէկ ծուռվ հարկաւոր է Հայաստանին կամ Վրաստանին, ոչ ալ պէտք պիտի ըլլայ Հայաստանին, նոյնիսկ եթէ քանի մը հարիր [հազար] հայեր հասնին արտասահմանէն:

50. Նախրան որեւէ պահանջը ըլլայ Թուրքիայէն հայերու զանգուածային վերադարձի մը հաւանականութեան վրայ, որոշ ծուի մը զնահատումը պէտք է ըլլայ՝ ա) արտասահմանէն Հայաստան հաստատուիլ ուզող հայերու թիին, բ) հայերու այն թիին, զոր Խորհրդային իշխանութիւնները զործնականօրէն պիտի ընդումին: Ի քացակայութեան որոշ փաստի՝ նման մեծածաւալ վերադարձի փափարին եւ կարողութեան, կը թուի թէ որեւէ հիմք չկայ Թուրքիայէն զոհողութեան պահանջը: Այժմ կը թուի թէ սխալ եւ անյարմար պիտի ըլլայ թոյլատրե՛ հայերու պատմական [իիմքերով] պահանջը եւ աւելին վրացիներու ստուերուտ պահանջը շահագործումը անոր համար որ, ոչ աւելի կրնայ ըլլայ քան Խորհրդային Միութեան ուզմագիտական առաւելութեան: Ամէն պարագայի եթէ Խորհրդային Միութիւնը կը պահանջէ որ Վրացիները այն հոդերը ունենան զոր կը պահանջեն, հազի թէ կրնայ պնդել որ այս նոյն հոդամասը հայերուն երթալու է»:

Ուսումնասիրական բաժանմունք, ֆորեյն օֆիս,

4 Ապրիլ 1946»:

ԾԱՆΟԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Զ.Մ.Ի Կողմէ

1. Translation of Crown copyright records in the public record office, London, appears by permission of the controller of H. M. Stationery office, F.O. 371/59247:
2. **Նի Եռոր Թայմզի 4 Յուլիս 1945ի թուին մէջ ամերիկահայ անուանի գրող Լեոն Զատեն Սիրմէլեանն էր որ նամակով մը թիկունք կը կանգներ Կարս-Արտահանի պահանջը: Բայց նամակէն միայն տող մը ուշադրութիւնը գրաւած էր Ամերիկայի Քիստանական դեսպանատան, որ զայն մկրատելով Լուստոն դրկած էր: Այդ տողը կ'ըսէր. «Կարսի ամրոցը Սովետական Սիրտեան համար ուզմագիտականապէս**

- անհրաժեշտ էր»: Ֆորեյն Օֆիսը ուզած էր որ նախ ճշդուի թէ նամակագիրը Ուիլիմ
Սարոյեանն էր կամ այլ անձ մը: (F.O. 371/48795):
3. Կ'ակնարկէ Մեծն Տիգրանի (95-55 ք.ա.) նուաճումներուն:
 4. Բարերդ:
 5. Մամազկերտ:
 6. Խարթերդ:
 7. Շորոյն:

A BRITISH DOCUMENT GREAT BRITAIN
AND TERRITORIAL CLAIMS DONE IN THE NAME OF
SOVIET ARMENIA AND SOVIET GEORGIA IN 1945
(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

In 1945 when World War II ended the Soviet Union was trying to extend its boundaries to the pre-1914 Imperial Russia's boundaries. The Soviets were successful in extending their boundaries in Eastern Europe and the Far East, but not in the Transcaucasus. On June 7, 1945 the Soviet Foreign Minister told the Turkish ambassador that the Soviet-Turkish Treaty of Friendship will be resumed only if the provinces of Kars, Artahan and Arduin were ceded to the USSR. The reclamation of the said provinces was at first done in the name of Soviet Armenia, then in the name of Soviet Georgia. The issue was raised at the Potsdam Conference and later at the Big Three Foreign Ministers' meeting. The British Foreign Office Research Department prepared three successive documents: "Armenian claims to Turkish territory" (October 5, 1945), "Georgian claims to Turkish territory" (December 22, 1945) and finally "Armenian and Georgian claims to Turkish territory" (April 4, 1946) for the U.K. Delegation in these international conferences. The latter is translated and analysed in this article.